

Božo Milanović: život i djelo

Okmaca, Ivan

Master's thesis / Diplomski rad

2017

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Pula / Sveučilište Jurja Dobrile u Puli**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:137:587266>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-29**

Repository / Repozitorij:

[Digital Repository Juraj Dobrila University of Pula](#)

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli

Filozofski fakultet
Odsjek za povijest

IVAN OKMACA

BOŽO MILANOVIĆ
(1890.-1980.)

Diplomski rad

Pula, 2017.

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli

Filozofski fakultet

Odsjek za povijest

IVAN OKMACA

BOŽO MILANOVIĆ
(1890.-1980.)

Diplomski rad

JMBAG: 0242004864, redoviti student

Studijski smjer: Diplomski studij povijesti

Znanstveno područje: humanističke znanosti

Znanstveno polje: povijest

Znanstvena grana: hrvatska i svjetska moderna i suvremena povijest

Mentor: prof. dr. sc. Nevio Šetić

Pula, rujan 2017.

IZJAVA O AKADEMSKOJ ČESTITOSTI

Ja, dolje potpisani Ivan Okmaca, kandidat za magistra povijesti ovime izjavljujem da je ovaj Diplomski rad rezultat isključivo mogega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na objavljenu literaturu kao što to pokazuju korištene bilješke i bibliografija. Izjavljujem da niti jedan dio Diplomskog rada nije napisan na nedozvoljen način, odnosno da je prepisan iz kojega necitiranog rada, te da ikoji dio rada krši bilo čija autorska prava. Izjavljujem, također, da nijedan dio rada nije iskorišten za koji drugi rad pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj ili radnoj ustanovi.

Student

Pula, rujan 2017. godine

IZJAVA

o korištenju autorskog djela

Ja, Ivan Okmaca dajem odobrenje Sveučilištu Jurja Dobrile u Puli, kao nositelju prava iskorištavanja, da moj diplomski rad pod nazivom *Božo Milanović (1890.-1980.)* koristi na način da gore navedeno autorsko djelo, kao cjeloviti tekst trajno objavi u javnoj internetskoj bazi Sveučilišne knjižnice Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli te kopira u javnu internetsku bazu završnih radova Nacionalne i sveučilišne knjižnice (stavljanje na raspolaganje javnosti), sve u skladu s Zakonom o autorskom pravu i drugim srodnim pravima i dobrom akademskom praksom, a radi promicanja otvorenoga, slobodnoga pristupa znanstvenim informacijama.

Za korištenje autorskog djela na gore navedeni način ne potražujem naknadu.

Pula, rujan 2017. godine

Potpis

SADRŽAJ

UVOD.....	6
1. ISTRA U RAZDOBLJU 1813. – 1890. GODINE	8
2. OD ROĐENJA DO PRVOG SVJETSKOG RATA.....	15
3. TIJEKOM PRVOG SVJETSKOG RATA.....	24
4. RAZDOBLJE IZMEĐU DVAJU SVJETSKIH RATOVA.....	26
5. TIJEKOM DRUGOG SVJETSKOG RATA	44
6. NAKON DRUGOG SVJETSKOG RATA	47
ZAKLJUČAK	67
LITERATURA.....	68
IZVORI	72
SAŽETAK.....	73
SUMMARY	74

UVOD

Monsinjur Božo Milanović jedna je od najpoznatijih i najznačajnijih istarskih ličnosti suvremenoga doba. Djelovao je kao svećenik, profesor i znanstvenik, a najviše se istaknuo u svojim diplomatskim poslovima, tj. u borbi Istrana za svoja hrvatska nacionalna prava.

Proces se hrvatske nacionalne integracije u Istri promatra u razdoblju od 30-ih godina XIX. stoljeća do 50-ih godina, odnosno do početka 90-ih godina XX. stoljeća. U tome se razdoblju razmjenjuju različite razvojne faze navedenoga procesa. Primjenjujući model češkoga znanstvenika Miroslava Hrocha, koji su hrvatskim prilikama prilagodili povjesničarka Mirjana Gross te povjesničari Dragovan Šepić i Nevio Šetić razabiru se tri, odnosno četiri osnovne faze hrvatske nacionalne integracije.¹ Prava je faza *inicijalna faza*, nakon nje slijede *središnja* ili *odlučna faza*, zatim razdoblje *stagnacije* ili *međufaza*, a posljednja je faza *nacionalne integracije*.

Inicijalnu fazu obilježava prodor ilirskih ideja među istarske i kvarnerske Hrvate. U njoj se postavljaju temelji organiziranome nacionalnom pokretu, koji napreduje u *središnjoj* ili *odlučnoj fazi*, a koja je obilježena institucionalnim i sustavnim širenjem nacionalne svijesti. Nositelji se hrvatskoga nacionalnoga integracijskog programa u tome razdoblju razlikuju generacijski i politički. Prvu (narodnjačku) generaciju predvode Juraj Dobrila, Dinko Vitezić, Matko Bastian i Antun Karabaić, koji vode pokret u duhu Strossmayerove jugoslavenske ideologije i zanose se idejom ujedinjenja Južnih Slavena. S druge strane, druga je generacija predvođena Matkom Laginjom, Matkom Mandićem, Vjekoslavom Spinčićem i sl. slijedila pravašku ideologiju Ante Starčevića, prilagođenu istarskim prilikama.² Razdoblje stagnacije ili međufaza nacionalne integracije počinje nakon dobrih rezultata na izborima za Carevinsko vijeće 1907., kada se manifestiralo nejedinstvo hrvatskoga nacionalnog pokreta.³ To se vrijeme može definirati kao postpreporodno razdoblje, odnosno razdoblje u kojemu su se ostvarile glavne

¹ Više o tome vidi u: Mirjana Gross, *Društveni razvoj u Hrvatskoj (od 16. stoljeća do početka 20. stoljeća)*, Zagreb 1981; Miroslav Hroch, *Oblikovanje modernih nacija i nacionalni pokreti 19. stoljeća, Časopis za suvremenu povijest 11*; Nevio Šetić, *O povezanosti Istre a ostalim hrvatskim zemljama: Naša Sloga 1870. – 1915.*, Zagreb, 2005.

² Nevio Šetić, *Istra između tradicionalnog i modernog: ili o procesu integracije suvremene hrvatske nacije u Istri*, Naša Sloga, Pazin, 1995., 40.

³ Nevio Šetić, Marino Manin, *Hrvatski narodni preporod*, istrapedia, ur. Goran Prodan, <http://www.istrapedia.hr/hrv/1070/hrvatski-narodni-preporod/istra-a-z/>

preporodne/integracijske težnje.⁴ Završna faza nastupa početkom 40-ih godina XX. stoljeća, a završava sa stvaranjem samostalne Hrvatske države 1991. godine.

Tijekom stagnacije procesa hrvatske nacionalne integracije u Istri te razdoblja prve etape završne faze, traje najaktivnije djelovanje mons. Bože Milanovića čiji su život i djelovanje glavna tema rada. Svaka se povijesna studija posvećena završnoj fazi nacionalne integracije u Istri, ali i nešto ranijoj međufazi, neizostavno u većoj ili manjoj mjeri dotiče i Milanovića. Budući da je rođen u hrvatskoj seljačkoj obitelji, u malome mjestu Kringi od malih je nogu odgajan u hrvatskome narodnjačkom duhu. Tako je već od ranoga djetinjstva, potican roditeljskim uvjerenjima, Milanović gradio svoje stavove i razmišljanja zbog kojih postaje jedna od središnjih osoba hrvatske istarske povijesti XX. stoljeća. Završetkom Prvoga svjetskog rata, kada u Istru prodiru talijanski odredi započinje njegova dugogodišnja borba s talijanskim fašističkim režimom, a traje sve do završetka Drugoga svjetskog rata, kada prijašnju totalitarnu fašističku, zamjenjuje komunistička vlast. Kulminacijom se njegova djelovanja smatra kraj Drugoga svjetskog rata, tj. Pariška konferencija 1946. godine, koja je doprinijela današnjem izgledu hrvatskih granica.

O životu je i radu mons. Bože Milanovića pisano mnoštvo znanstvenih i stručnih radova. Počevši od njegovih djela, autobiografske „Moje uspomene“, „Istra u 20. stoljeću“ i „Hrvatski narodni preporod u Istri“, preko svećenika Antuna Heka koji je u dvama navratima dao kratku skicu monsinjorove biografije⁵, pa sve do posljednjega osvrta na Milanovićev život u djelu Stipana Trogrlića „Mons. Božo Milanović, istarski svećenik (1890.-1980.)“.⁶ Postoji i drugi niz knjiga i članaka kojima će se koristiti u radu, a njima će se pridodati ostali izvori, primjerice arhivska građa iz Župnoga ureda u Kringi, Nadbiskupupijskoga ureda u Ljubljani te crkve svetoga Pavao u Puli. Detaljan je popis priložen u popisu literature i izvora. No smatra se da unatoč napisanim djelima rad mons. Bože Milanovića nije naišao na zasluženi interes u širem javnom diskursu.

⁴ N. Šetić, *O povezanosti Istre a ostalim hrvatskim zemljama: Naša Sloga 1870. - 1915.*, Dom i svijet, Zagreb, 2005., 52.

⁵ Antun Hek, Božo Milanović, *Istarska Danica*, Istarsko književno društvo Juraj Dobrila, Pazin, 1982; Isti, O životnom putu i djelu dra Bože Milanovića, *Pazinski memorijal*, Pazin, 1988.

⁶ Stipan Trogrlić, *Mons. Božo Milanović, istarski svećenik (1890.-1980.)*, *Kršćanska sadašnjost, Državni arhiv u Pazinu*, Zagreb, 2011.

S obzirom na to da je život i rad mons. Bože Milanovića već u nekoliko navrata analiziran, teško je na razini činjenica i faktografije iznijeti podatke koji već nisu poznati. Zato će se u radu analizirati i opisati uloga mons. Bože Milanovića u svjetovnim, društveno-političkim, duhovnim i crkveno-vjerskim zbivanjima u Istri i šire. Uz njegov se život ukratko opisuje i stanje u Istri, počevši od razdoblja prije Milanovićeve rođenja, točnije od 1813. godine kada završava razdoblje francuske uprave na istarskome poluotoku pa sve do njegove smrti 1980. godine.

1. ISTRA U RAZDOBLJU 1813. – 1890. GODINE

Kratko je razdoblje francuske uprave na istarskome poluotoku okončano 1813. godine. Tada Istru ponovno zaposjeda vrlo moćno Austrijsko Carstvo sa sobom noseći značajne novosti u lokalnoj upravi.⁷ Već je ujesen 1814. osnovano Ilirsko primorje sa sjedištem u Trstu kao upravna jedinica Austrijske Carevine.⁸ Obuhvaćala je Tršćansko i Goričko primorje, Istru i Kvarnerske otoke (Cres, Lošinj i Krk) te je od 3. kolovoza 1816. godine zajedno s Kranjskom, Koruškom i dijelom Civilne Hrvatske od Save do mora, činila austrijsku Kraljevinu Iliriju.⁹ Nakon što su 1822. područja južno od Save do mora i Rijeka priključeni Banskoj Hrvatskoj, nastala je potreba novoga administrativno-teritorijalnog preuređenja.¹⁰ Tako se godine 1825. u okviru Austrijskog primorja (područja sjeveroistočnoga Jadrana) oformilo tri upravne jedinice: Goričko okružje, Trst i Pazinsko okružje.

Značajnija se zbivanja, ne samo na lokalnoj razini već i na širem europskom području, događaju 1848. godine. Tada revolucije zahvaćaju niz država u kojima razne društvene skupine inzistiraju na političkim, društvenim i gospodarskim promjenama. Susjedni će Apeninski poluotok 1848. godine zahvatiti, ujedinen u protuaustrijskom otporu, pokret nacionalnog preporoda i borbe za sjedinjenje Italije. Pokret će nacionalnoga preporoda i borbe za sjedinjenje Italije tzv. "Proljeće naroda" obuhvatiti talijanske zemlje od sjevera do juga, sjedinjujući ih u zajedničkoj ideji

⁷ Više o tome vidi u: Nevio Šetić, *Napoleon u Istri: Istra za francuske uprave 1805-1813.*, Istarska književna kolonija „Grozđ“, Pula, 1989.

⁸ Marko Trogrić, Nevio Šetić, *Dalmacija i Istra u 19. stoljeću*, Leykam international, Zagreb, 2015., 157.

⁹ Isto.

¹⁰ Isto, 157-158.

ujedinjenja u jedinstvenu državnu cjelinu.¹¹ Talijanskome nacionalnom preporodu, stjecajem raznorodnih povijesnih okolnosti, pridružit će se i brojni Istrani, Dalmatinci i Bokelji, koji su zavičajem ili podrijetlom vezani za bivše stečevine Serenissime od Umaga do Budve.¹² Poticaji su dolazili i iz same Venecije, otkuda su osnivači nove „države“ krenuli u širu akciju; naime, krajem ožujka 1848. godine razaslali su otvoreni poziv podanicima nekadašnje Serenissime: „Građani primorske i kopnene Venecije, braćo u Istri i Dalmaciji, i svi ostali koji ste do 1797. sačinjavali našu domovinu, pohrlite svi, sakupite se uz Kraljicu Jadranskog mora!“¹³ Mnogi su Talijani i protalijani u nacionalnom naboju *risorgimenta* smatrali da treba težiti i sjedinjenju Istre s Italijom. Ideje *risorgimenta* i težnje za sjedinjenjem Istre s Italijom bile su prihvaćene osobito među talijanskim intelektualcima, koji su vjerovali da će se Hrvati i Slovenci, pod utjecajem talijanske kulture, talijanizirati i da će Istra, u nacionalnome smislu postati talijanskom.¹⁴ Polazišta su za takva gledišta nalazili u tome što su se talijanski jezik i kultura već širili u istarsko-kvarnerskom području izvan talijanskih etničkih granica.¹⁵ Vjerovali su da su nasljednici i baštinici staroga Rimskoga Carstva i Mletačke Republike te da imaju pravo, bez obzira na brojčani etnički odnos pučanstva, steći Istru za sebe.¹⁶

Dakako, revolucionarna zbivanja 1848. godine obuhvaćaju i prostor hrvatskih zemalja, ali za razliku od istarskih Talijana, koji ukazuju na postojanje svjesne i organizirane nacionalne elite, istarski Hrvati otkrivaju nedostatak nacionalne svijesti. Iako je prema statističkim podacima s kraja XIX. stoljeća, stanovništvo Istre raspodijeljeno na približno jednu četvrtinu Talijana i tri četvrtine Hrvata i Slovenaca (vidi tablicu 1.), istraski Hrvati, na poticaj nacionalnoga buđenja, ne hrle poput Talijana ka vlastitoj domovini. Razlog je tomu što se slavenski etničko/kulturni krug, mahom seljački, teško mogao oduprijeti društvenoj eliti romanskoga života.

¹¹ Lovorka Čoralić, O udjelu Istrana, Dalmatinaca i Bokelja u revolucionarnim događanjima u Veneciji 1848–1849. Godine, *Kolo* 3, 2003.

¹² Isto.

¹³ Petar Strčić, Prilog povijesti 1848./1849. godine u Istri, *Vjesnik Istarskog arhiva*, sv.2-3 br.(1992.-1993.) Ožujak 1994. 83.

¹⁴ M. Trogrlić, N. Šetić, n. dj., 170.

¹⁵ Isto.

¹⁶ Isto.

Tablica 1. O podjeli istarskog pučanstva sredinom XIX. stoljeća

Prema Czörnigu (str. 31): 1846.		Prema Stadionu: 1848.	
Talijana	60.040 ili 26.32 ⁰ / ₀	60.000 ili 25.64 ⁰ / ₀
Slavena	166.450 „ 73.00 ⁰ / ₀	174.000 „ 74.36 ⁰ / ₀
Rumunja	1.545 „ 0.68 ⁰ / ₀	— „ —
<hr/>		<hr/>	
Ukupno	228.035 ili 100 ⁰ / ₀	234.000 ili 100 ⁰ / ₀
Prema Benussi-u (str. 489, bilj. 1.): 1849.		Prema Benussi-u (str. 614): 1850.	
Talijana	55.100 ili 25.40 ⁰ / ₀	56.734 ili 24.87 ⁰ / ₀
Slavena	127.011 „ 58.55 ⁰ / ₀	171.381 „ 75.13 ⁰ / ₀
Mješ.	34.818 „ 16.05 ⁰ / ₀	— „ —
<hr/>		<hr/>	
Ukupno	216.929 ili 100 ⁰ / ₀	228.115 ili 100 ⁰ / ₀ ⁹

Izvor: Fran Barbalić, *Prvi parlamentarni izbori u Istri 1848.*, Historijski zbornik 1, Zagreb, 1948. str. 182.

Iako brojniji, Hrvati su se i Slovenci morali predavati talijanskoj volji zbog nepostojanja hrvatske građanske elite i nemoći svećenstva, tada još nedovoljno organiziranoga za preuzimanje vodeće uloge u rasvjetljavanju nacionalnog pitanja istarskoga poluotoka.

Godine se 1848. pružila prilika da se uistinu vide odnosi među narodnostima Istre. Prilika se za to pružila pred izbore za njemački parlament u Frankfurtu i nešto kasnije pred izbore za austrijski parlament u Beču. Međutim, hrvatski su i slovenski seljaci u Istri bili društveno podređeni Talijanima, međusobno nepovezani, bez pravoga oslonca i bez sposobnosti da ocijene značenje političkih nastupa. Zato je rezultat bio loš i za jedan i drugi izbor, osobito za parlament u Beču gdje su od ukupno pet, izabrana četvorica talijanskih zastupnika i samo jedan hrvatski.¹⁷

Prema talijanskome građanskom shvaćanju, talijanski je nacionalizam u Istri nastao kao prirodna pojava u vezi s težnjom Talijana na Apeninskom poluotoku da stvore jedinstvenu državu. Bio je posljedica duhovne zajednice svih Talijana, nošen zajedničkim idealima, a njegova je pojava u Istri imala opravdanje u prošlosti zemlje i nadmoćnoj kulturi gradskoga stanovništva.¹⁸ Bernardo Benussi, jedan od

¹⁷ Matko Rojnić, Nacionalno pitanje u Istri 1848-9., *Historijski zbornik 2*, Zagreb, 1949., 91.

¹⁸ Isto, 79.

najpoznatijih talijanskih povjesničara Istre, tvrdio je da se austrijski režim 1848. služio u Istri Slavenima protiv Talijana, onako kao što je u Monarhiji izazvao slavenski pokret, da bi suzbio njemački ustanak u Beču i mađarski u Pešti... ...Prema tome – nastavlja Benussi – nije buđenje talijanstva pomoglo da se slavenstvo trgne iz dubokog sna, nego se to desilo na poticaj austrijskog režima, koji nije htio sloge između dviju narodnosti, već je namjeravao poslužiti se slavenstvom, da prignječi talijanski elemenat i da ga u upravi javnih poslova nadomjesti Slavenima.¹⁹ Naočigled je Benussievo naivno razmišljanje, za krajnji cilj imalo prikazati Slavene nesposobnima u kulturnome uzdizanju, tvrdeći za njih: „Da su sposobni uzdići se, postali bi kulturno Talijani, što bi se i dogodilo da nije bilo austrijskoga poticanja i novca s mnogo strana.²⁰ Iako u potpunosti netočan navod Benussia (samo je dan od mnogih), u propagandne je svrhe vrlo glasno odzvanjao među talijanskom manjinom, potičući što sustavnije odnarođivanje istarskih Hrvata i Slovenaca.

Iz toga je razloga malobrojna hrvatska i slovenska inteligencija, kao i poneki Talijani, protivnici nacionalno-liberalne struje, bila zabrinuta za sudbinu hrvatskoga i slovenskoga naroda.²¹ Jednom je prilikom biskup Juraj Dobrila kazao: „Mislim da se naši neće moći odbraniti od talijanstva, uz koje stoji vlada po svojih činovnicih, nevještih našem jeziku i uploške mržećih na Slavene“.²² No za Dobrilina se razdoblja događaju mnogi pozitivni pomaci za istarskoga Hrvata. Njegovo se razdoblje smješta u središnju ili odlučnu fazu hrvatskoga nacionalnointegracijskoga i preporodnog gibanja u Istri, tj. fazu koju obilježava institucionalno i sustavno širenje nacionalne svijesti.

Naime, raspadom apsolutizma koncem 1860. (Listopadskom diplomom), odnosno početkom 1861. (Veljačkim patentom), novooblikovana je Markgrofovija Istra, nasljednica Istarskog okružja (1825. – 1860.), dobila vlastito pokrajinsko predstavničko tijelo, istarski Zemaljski sabor, kojemu je za sjedište određen Poreč.²³ Istra je s Krkom, Cresom, Lošinjem i ostalim manjim istarskim otocima postala

¹⁹ Isto, 79.-80.

²⁰ Isto.81.

²¹ Miroslav Bertoša, *Istarska "akulturacijska" ravnoteža druge polovice 19. stoljeća*, Etos i etnos zavičaja, Pula-Rijeka, 1985., 160.

²² Isto, 161.

²³ Mihovil Dabo, *Sve za Boga, vjerui puk: biskup Juraj Dobrila i svom vremenu*, Državni arhiv u Pazinu, 2015., 44.

autonomna pokrajina, dok je u upravi (kao dio Austrijskoga primorja kojemu su pripadali, također, i Trst i Gorička) ostala podvrgnuta c. kr. Namjesništvu u Trstu.²⁴

Navedena središnja ili odlučna faza nacionalne integracije u Istri počinje upravo događajima iz 1861., a traje do 1907. godine, kada s dobrim rezultatima na izborima za Carevinsko vijeće započinje razdoblje stagnacije ili međufaza. U tome su razdoblju Hrvati i Slovenci trebali izboriti svoj politički prostor, a ne samo doseći nacionalnu i kulturnu svijest, koja im sama po sebi nije bila garancijom slobode i budućega prosperiteta.²⁵ Sabor je označio početak suvremenoga političkog nadmetanja, odnosno borbe za hrvatska nacionalna prava kroz legalno izabrana tijela državne vlasti, no zbog velikog broja dezintegracijskih čimbenika, u Istarskom saboru koji se prvi puta sastao u proljeće 1861., većinu su činili talijanski liberalni zastupnici, dok su Hrvati uspjeli izabrati samo dva zastupnika i to u seoskim kotarevima istočne Istre i na otoku Krku, od kojih jedan nije ni dospio u sabor.²⁶ Opreke su između Talijana na jednoj i Hrvata i Slovenaca na drugoj strani bile nazočne trajno, primjerice u odbijanju talijanske liberalne većine da 1861. usvoji prijedlog biskupa Bartolomeja Legata o tome da se saborski akti obavljaju i na hrvatskome i slovenskome jeziku.²⁷ Isto se dogodilo i dvije godine kasnije kada je konzervativna većina, također talijanska, u novome saboru odbila sličan prijedlog hrvatskoga zastupnika Mate Jurinca, koga je podržavao biskup Juraj Dobrila.²⁸ Integracijski je proces kočila i povećana ovisnost hrvatskih i slovenskih seljaka o talijanskim gradovima nakon izglasavanja općinskoga zakona o Pokrajinskom saboru u srpnju 1863., kojim se predviđalo da se sve općine koje nemaju uvjeta za samostalno upravljanje pripoje gospodarski i kulturno jačim općinama. Time je ukinut velik broj manjih općina, većinom hrvatskih i slovenskih te ih se okupilo oko talijanskih gradića kao općinskih središta.²⁹

Dakle, postojao je niz dezintegracijskih čimbenika koji su usporavali ostvarenje hrvatskih preporodnih ideja u Istri. Od stvaranja zasebnih političko-teritorijalnih jedinica na hrvatskome etničkom području, koje su bile međusobno slabo ili nikako

²⁴ Božo Milanović, *Hrvatski narodni preporod u Istri 1*, Istarsko književno društvo Sv. Ćirila i metoda u Pazinu, 1967., 179.

²⁵ N. Šetić, *O povezanosti Istre s ostalim hrvatskim zemljama; Naša Sloga 1870.-1915.*, Dom i svijet, Zagreb, 2005., 46.

²⁶ Dušan Tumpić, *Hrvatska Istra*, Alinea, Zagreb, 1993. 50.

²⁷ Isto.

²⁸ Isto, 50.-51.

²⁹ N. Šetić, n. dj. 47.

povezane, a u njima su se razvili različiti društveni slojevi, preko povijesne podjele između Habsburgovaca i Mlečana, što je uvjetovalo stvaranje dvaju različitih tipova društva (mediteranskoga i feudalnoga), do slabe povezanosti zbog zemljopisnih okolnosti i slabih putova, primjerice Učke, koja je bila golema prepreka Istranima za povezivanje hrvatskoga etničkog područja u prošlosti.³⁰

Međutim uz mnoštvo dezinetgracijskih, pojavljuje se i sve više integracijskih čimbenika te se u drugoj etapi središnje faze, točnije 1870. godine, pojavljuje list „Naša Sloga“, koji će narednih nekoliko desetljeća odigravati izrazito važnu ulogu u provođenju nacionalno-preporodnih ideja. Naime, preporodni se list izravno obraća seljaku prenoseći mu narodne osjećaje, upoznavajući ga s pravima svakoga čovjeka, buđenjem nacionalnoga osjećaja i svijesti o pripadnosti suverenome hrvatskom narodu, povezujući istarskoga seljaka s drugim hrvatskim zemljama, napose s Banskom Hrvatskom i Zagrebom kao hrvatskim središtem i sl. Ukratko, priprema seljaštvo za sudjelovanje u političkom pokretu i neizbježnoj budućoj političkoj borbi, vjerujući da će iz nje izaći s poboljšanim gospodarskim i kulturnim stanjem.³¹ U takvome se ozračju, s više ili manje uspjeha vodila politika i sljedećih godina, a list „Naša Sloga“ nastavlja prenositi preporodne stavove i ideje, ali i vijesti i događaje iz susjednih hrvatskih zemalja, od kojih pojedine primjere navodim u nastavku: „...Tko misli spasiti svoju narodnost i svoj narodni obstanak, kao što smo mi naumili, mora biti pripravan i na drugo veće troškove, nego li je školanje jednog djeteta. Ali što mu preporučujem jest, kad već namisli trošiti, neka gleda, da mu diete nedođe u talijanske ruke, jer tada nije odgojio nego najljuće neprijatelje svoje krvi i naroda. Zato neka pošalje svoje diete u takovo mjesto, gdje su škole narodnim duhom zadahnute, kao što su to u susjednoj nam Rieci na hrvatskoj gimnaziji i po ostaloj Hrvatskoj i Dalmaciji...“.³² „...ali kod nas se je i to ćutilo, da treba Hrvate pod jednu kapu spraviti, gdje bi sami sa svojim vladarom zakone krojili...“.³³ „...neka zapamte ti naši župani da smo mi Hrvati, a ne Talijani, a oni ako će biti šarenjaci, neka budu; ali mi nećemo. Kako Hrvati smo se rodili takvi ćemo i umreti...“.³⁴ „...tu ste eto krivi, zaviknut će nam naša liepa i krasna prijateljica Triester Zeitung: vi ste Hrvati, vi gvirite u Zagreb, vašu, Atenu; vi se ćutite duševno solidarnimi sa ostalom svojom

³⁰ N. Šetić, n. dj., 40.

³¹ N. Šetić, n. dj., 47.-48.

³² Naša Sloga, broj 22., Trst, 16. 11. 1871., 90.

³³ Isto, broj 1., Trst, 01.01.1878., 1.

³⁴ Isto, broj 5., Trst, 01.03. 1880., 18.

braćom u Dalmaciji i Kraljevini...“.³⁵ „...Hoćemo li kad i mi u Istri doživiti takav svečani dan, te viditi opet mir i slogu, ljubav i pouzdanje među Talijani i Hrvati? Hoćemo, ali jedino na temelju podpune jednakosti, jer gdje jednomu sve a drugomu ništa, tu neima sloge ni prijateljstva, pak mora nazadovati i propadati i veća i bogatija zemlja, nego li je naša...“³⁶

Nakon smrti Jurja Dobrile, stariji naraštaj hrvatskih preporoditelja zamjenjuje mlađi naraštaj. Vjekoslav Spinčić, Matko Laginja i Matko Mandić postavljaju se kao predstavnici nove generacije. Svi su navedeni bili zastupnici u Istarskome saboru (Spinčić od 1882., Laginja od 1883., Mandić od 1889.). Laginja je svoj prvi zastupnički govor u Istarskome saboru 21. kolovoza 1883. započeo hrvatskim jezikom, na što su talijansko-talijanaški zastupnici vikom i lupom burno protestirali i onemogućili mu da dovrši govor.³⁷ Kad god bi zastupnici Spinčić, Laginja i Mandić govorili o nužnosti uspostave jednakopravnosti istarskih Hrvata i Talijana, zastupnici Talijani i protalijani bi ih prekidali protestnom galamom i pogrđnim povicima.³⁸ Zbog takvih su saborskih govora imali neprilika i izvan sabornice jer ih je, kad bi prolazili ulicama Poreča, dočekivala talijanska i protalijanski orjentirana skupina, koja se ponašala kao ulična rulja i pratila ih psovka i zvižducima.³⁹

Spinčić, Laginja i Mandić, ostajući vjerni svome istarskom narodnjaštvu, zdušno su prihvaćali i politički program banovinske Stranke prava, koji se zauzima za slobodnu i ujedinjenu Hrvatsku, podrazumijevajući pod ujedinjenom Hrvatskom sve prostore na kojima žive Hrvati, a to znači i prostor Istre.⁴⁰ Na poticaj navedenih preporoditelja, ali i na poticaj njihovih prethodnika i svih onih koji su širili ideju hrvatstva kroz školstvo, obrazovanje, tisak (zasigurno najznačajniju *Našu Slogu*) i sl. u 90-im godinama XIX. stoljeća u gradovima i gradićima Istre i kvarnerskih otoka nastaje sve više hrvatskih trgovaca, obrtnika, činovnika i pripadnika drugih slobodnih profesija, a u selima obrazovanih i imućnijih seljaka koji su bili važni stupovi u nacionalno integracijskom procesu.⁴¹ Takvom preobrazbom istarsko-kvarnerskoga

³⁵ Isto, broj 17., Trst, 01.09.1881., 65.

³⁶ Isto., 67.

³⁷ N. Šetić, *Staleška društva i časopisi hrvatskog učiteljstva u Istri 1891.-1914.*, Profil, Zagreb, 2010., 20.

³⁸ Isto, 20.-21.

³⁹ Isto, 21.

⁴⁰ Isto.

⁴¹ N. Šetić, *O povezanosti Istre s ostalim hrvatskim zemljama; Naša Sloga 1870.-1915.*, Dom i svijet, Zagreb, 2005., 50.

društva, hrvatski se nacionalni pokret približava svome vrhuncu, a istodobno se produbljuje jaz između dvaju kulturnih/etničkih krugova: hrvatskoga i talijanskoga.⁴²

Početakom 90-ih godina XIX. stoljeća na opisanim društvenim i političkim prilikama, rođen je i Božo Milanović, središnja osoba hrvatskoga crkvenoga, društvenoga, političkog i nacionalno-integracijskog života u Istri XX. stoljeća. Protagonist čiji će se život i djelovanje, usporedno s društvenim stanjem i prilikama u Istri, analizirati u nastavku rada.

2. OD ROĐENJA DO PRVOG SVJETSKOG RATA

Prethodno poglavlje „Istra u razdoblju 1813. – 1890. godine“ približava duh vremena Milanovićeva djetinjstva. Ukratko opisujući stanje u Istri od prve, pa do kraja druge polovice 19. stoljeća cilj je ukazati na prilike Hrvata u Istri. Sredine koja ih određuje kulturološki i nacionalno. Sredine, koja utječe na njihove stavove i njihova razmišljanja.

Dakle, Milanović je zbog talijanske dominacije već kao dijete rastao na postavljenim temeljima antipatije prema Talijanima. Uz navedeni društveno-povijesni kontekst, Milanovićeva je obitelj često trpjela, kao i druge seljačke obitelji, i zbog nestašice novca.⁴³ Dodatan je to motiv za revolt tadašnjoj vlasti pa uzevši u obzir talijanske odnose prema slavenstvu, siromaštvo hrvatskoga seljaka, probuđene nacionalne osjećaje koji daju nadu i sl., ne čudi da je Milanović odgajan u narodnjačkom i nacionalnom duhu. U njihovoj se obitelji uvečer često pjevala Kačićeva pjesmarica, a ranojutarnje je buđenje često započinjalo stihovima: „Ustaj, rode, Hrvatska te zove“ i „Diži se na noge junačke i na vruće žile“.⁴⁴ Upitno je koliko njegova dječjačka dob, nošena očevim idejama, za posljedicu ima formiranje vlastite osobnosti. Postoje, primjerice suvremena istraživanja socijalnoga razvoja i razvoja osobnosti adolescenata koja pokazuju da unatoč sukobu između roditelja i adolescenata, do kojih dolazi zbog pitanja kontrole, ipak imaju vrlo slična socijalna, politička, religiozna i ekonomska stajališta (Paikoff i Collins, 1991.).⁴⁵ Međutim, taj podatak ne govori mnogo. Ne nudi konačna rješenja, već nas upućuje na potrebu

⁴² Isto.

⁴³ Božo Milanović, *Moje uspomene*, Istarsko književno društvo Sv. Ćirila i metoda u Pazinu, 1976., 6.

⁴⁴ Isto.

⁴⁵ Spencer A. Rathus, *Temelji psihologije*, 2. Izdanje, Naklada Slap, Zagreb, 2000., 448.

novih, što sustavnijih istraživanja koja bi eventualno mogla odgovoriti na pitanja poput: Kako na formiranje osobnosti utječe roditeljski odgoj, okolina, društvo, biologija, geni, i sl.? Pedagogija i psihologija zasad raspolažu mnogim istraživanjima i dokazima koji upućuju na donekle jednak utjecaj faktora genetike i odgoja, ali na konačan odgovor koji je faktor presudan, ako uopće postoji, još uvijek nema odgovora.

Uz navedeno okruženje i obiteljske prilike, majka mu je Ana preminula prije nego li je navršio šest godina te se pretpostavlja da je ta nesreća zasigurno utjecala na formiranje njegove osobnosti. Kako i sam piše o tome: „Tada još nisam shvaćao tu veličinu nesreće koja me je zadesila, ali sam i tada i kasnije osjećao da se nemam kome požaliti ni povjeriti svoje najintimnije osjećaje“.⁴⁶

Milanović je rođen 10. listopada 1890. godine u malome mjestu Kringa u Istri. U istome mjestu kreće i u osnovnu školu koja je otvorena još 1858. godine. Naime, iz Kringe nije mnogo djece polazilo školu u Tinjan pa je već 1850. tršćanski biskup Legat poticao križanskog župnika da preporuči i utječe na općinsko vijeće, ne bi li ono priskrbilo stan i plaću za kapelana – učitelja, koga bi on osigurao, kako bi se „mogla uzgajati ona surova mladež“, kako je biskup naveo.⁴⁷ U početku je nastavni jezik bio hrvatsko-talijanski, a od donošenja Državnoga zakona 1869., određeno je da o nastavnom jeziku i o poučavanju u drugom zemaljskom jeziku u granicama koje određuje zakon, odlučuje Pokrajinsko školsko vijeće, nakon što presluša one koji uzdržavaju škole (osnovne su škole uzdržavale pokrajina i općina). S obzirom na to da su mnoga Općinska vijeća bila u rukama talijanske stranke, ona su određivala talijanski jezik u školi, a Pokrajinsko je školsko vijeće tu odredbu prihvaćalo. Iako je 1881. u Istri bilo tri četvrtine hrvatskoga i slovenskoga stanovništva, pokrajinska je vlast bila u rukama talijanskih političara.⁴⁸ Tako se tek krajem XIX. st. počinje povećavati broj hrvatskih škola, a sukladno i s tim uvoditi hrvatski kao naukovni jezik. Primjerice, Petar Bolonić u slavu pedesetogodišnjice postojanja škole u Svetom Petru u Šumi između ostaloga piše: „Od postanka pa sve do god. 1883. bio je naukovni jezik talijanski. Do god. 1878. poučavali su mjesni župnici i kapelani. Akoprem bijaše na školi naukovni jezik talijanski, to bi ovi poučavali većinom u

⁴⁶ B. Milanović, n. dj.,. 6.

⁴⁷ Enrico Depiera, Hrvoje Defar, *Tinjan i njegova prošlost*, Općina Tinjan, Tinjan, 1997., 70.

⁴⁸ V. Beltram, B. Jakovljević, *Školstvo*, Istrapedia, ur. Goran Prodan, <http://www.istrapedia.hr/hrv/1046/skolstvo/istra-a-z/>

hrvatskom jeziku, te bi i takve knjige upotrebljavali. Dvije, tri li godine nije bilo stalne pouke, radi pomanjkanja dušobrižnika. Od god. 1878. – 1883. bijahu na školi nastavljeni učitelji osposobljeni samo za talijanski jezik. Pošto su oni i u tom jeziku obučavali, to ne samo da je bio polazak slab već je i napredak bio vrlo neznatan. God 1883. promijenjen bje nastavni jezik u hrvatski, a talijanski je ostao kano predmet. I od to doba započima prepород ove škole koli napretkom toli i brojem, pa je škola god. 1897. proširena na dvorazrednicu...“.⁴⁹ Tekst je Petra Bolonića odabran jer je do svoga imenovanja stalnim ravnateljem učiteljem (II. r.) u Svetom Petru u šumi 1906. godine, bio učitelj u Kringi pa je u osnovnoj školi poučavao i Božu Milanovića.

Milanović je već kao osnovnoškolac bio vrlo pobožan. To je vidljivo iz njegova tadašnjeg djelovanja. U crkvi je ministrirao, a novcem koji je dobio kupuje molitvenik „Oče, budi volja tvoja“ za koji u zapisima entuzijastički zapisuje: „Pročitao sam ga od početka do kraja“.⁵⁰

Završivši pet razreda osnovne škole, Milanović se s ocem upućuje u Pazin gdje upisuje prvi razred hrvatske klasične Carsko-kraljevske velike državne gimnazije. U Istri i na Kvarnerskim otocima borba za osnivanje Gimnazije na hrvatskom jeziku u Pazinu traje već od sredine XIX. stoljeća, točnije, prvi je zahtjev u tome pravcu podnesen 1851. godine. Intenzivnije su i organiziranije aktivnosti 70-ih i 80-ih godina pokrenuli politički, kulturni i javni djelatnici iz Istre, tražeći da se Njemačka gimnazija u Pazinu pretvori u gimnaziju s nastavom na hrvatskome jeziku.⁵¹ Paralelno s time prvaci talijanskih stranaka, organizacija i kulturnih ustanova u Istri, vode aktivnost za otvaranje gimnazije s nastavom na talijanskome jeziku u Pazinu, o tome se govorilo u Pokrajinskome saboru u Poreču već 1871. godine.⁵² S obzirom na pravo većinskoga stanovništva da na tome području ima barem jednu srednju školu s nastavom na materinskome jeziku, predstavnici su Hrvata i

⁴⁹ Ernest Jelušić (ur.), *Narodna prosvjeta : Mjesečnik za školstvo, prosvjetu i umjetnost: Glasilo istoimenog učiteljskog društva*, broj 12 (Pula, 1. prosinca 1907.), 195.

⁵⁰ B. Milanović, n. dj., 6.

⁵¹ Ferdinand Tončinić (ur.), *Spomen-knjiga Hrvatske gimnazije u Pazinu : 1899. - 1969. - 1999.*, Pazin : Gimnazija i strukovna škola "Jurja Dobrile", 1999., 11-12.

⁵² Isto, 12.

Slovenaca argumentirano i uporno zahtijevali otvaranje Hrvatske gimnazije u Pazinu, što su naposljetku i uspjeli 1899. godine.⁵³

Tablica 2. Obligatni nastavni plan šk. 1909./10. god., VII. Program.

Nastavni predmet	Razred i broj sati tjedno								Ukupno
	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	
Nauk o vjeri	2	2	2	2	2	2	2	2	16
Latinski jezik	8	7	6	6	6	6	5	5	49
Grčki jezik	-	-	5	4	5	5	4	5	28
Hrvatski jezik	4	4	3	3	3	3	3	3	26
Njemački jezik	3	3	3	3	3	3	3	3	24
Povijest	-	2	2	2	3	4	3	3	19
Zemljopis	2	2	2	2	1	-	-	-	9
Matematika	3	3	3	3	3	3	3	2	23
Prirodopis	2	2		-	3	2	-	-	20(21)
Fizika i Kemija	-	-	2	3	-	-	3	3(4)	
Filozofska propedeutika	-	-	-	-	-	-	2	2	4
Prostoručno crtanje	3	3	2	2	-	-	-	-	10
Kaligrafija	1	-	-	-	-	-	-	-	1
Ukupno	28	28	30	30	29	28	28	28(29)	229(230)

Izvor: Ferdinand Tončinić (ur.), Spomen-knjiga Hrvatske gimnazije u Pazinu : 1899. - 1969. - 1999., Pazin: Gimnazija i strukovna škola "Jurja Dobrile", 1999., 15

⁵³ Isto, 13.

Slika 1. Primjer školske svjedodžbe c. Kr. Velike gimnazije u Pazinu iz šk.g. 1907/1908.

Broj 37

Školska svjedodžba.

Pecar Ivan

rođen u Katinari u Primorsko-kатоличke vjere,
 učenik prvog razreda c. kr. Velike Gimnazije u Pazinu, prima
 ovijem za prvi semestar školske godine 1907—1908 svjedodžbu
 ukupnog prvog reda
 Čudoredno ponašanje: pohvalno
 Marljivost: povoljno

Uspjeh u pojedinim učevnim predmetima:

Učevni predmet	Ocjena	Učitelj potpis	
Nauk o vjeri	<u>povoljno</u>	<i>F. Štavel</i>	
Latinski jezik	<u>pohvalno</u>	<i>Štavel</i>	
Grčki jezik	—	—	
Hrvatski jezik (Nastavni jezik)	<u>pohvalno</u>	<i>Štavel</i>	
Njemački jezik	<u>pohvalno</u>	}	
Zemljopis prvi	<u>dostatno</u>		<i>L. Brolih</i>
Matematika	<u>pohvalno</u>	}	
Prirodopis (<u>Zoologija</u>)	<u>pohvalno</u>		<i>A. Mucalo</i>
Fizika	—	—	
Filozofska propedeutika	—	—	
Risanje	<u>povoljno</u>	<i>Štavel</i>	
Slobodni predmeti:	Talijanski jezik (tečaj)	—	
	Kaligrafija	<u>odlično</u>	}
	Pjevanje	<u>pohvalno</u>	
	Gimnastika	<u>povoljno</u>	}
	Stenografija	—	

Vanijski oblik pismenih radnja uredan

Broj učevnih sati kojima nije prisustvovao 0, od kojih neopravdao 0

C. kr. Velika Gimnazija u Pazinu, dne 16. veljače 1908

J. Kos

c. kr. upravitelj.

L. Brolih

razrednik.

Red ocjena:

Ponašanje:	1. pohvalno.	2. povoljno.	3. pristojno.	4. malo pristojno.	5. nepristojno.	—
Marljivost:	1. postojano.	2. povoljno.	3. dostatno.	4. nepostojano.	5. nedostatno.	—
Uspjeh:	1. odlično.	2. pohvalno.	3. povoljno.	4. dostatno.	5. nedostatno.	6. posve nedostatno.

Lapinska I. str. P. Paullsen Grafia 7.

Izvor: Ferdinand Tončinić (ur.), Spomen-knjiga Hrvatske gimnazije u Pazinu : 1899. - 1969. - 1999., Pazin : Gimnazija i strukovna škola "Jurja Dobrile", 1999., 17.

U Tablici 2. je prikazan obvezni nastavni plan Velike Gimnazije za školsku godinu 1909/10. Uz obvezne predmete, učenici imaju i slobodne predmete. Tako se, primjerice, školske godine 1909/10. nastavni predmet Gimnastika izvodi u šest odjeljenja od prvoga do osmoga razreda (sa šest sati tjedno), nastavni predmet Crtanje u dvama odjeljenjima od petoga do osmoga razreda s četiri sata tjedno, nastavni predmet Kaligrafija dva sata tjedno od prvoga do sedmoga razreda (prvi dio) te nastavni predmet Francuski jezik, također, dva sata tjedno od prvoga do osmoga razreda.⁵⁴ Slika 1. prikazuje školsku svjedodžbu učenika prvoga razreda, a na njoj su, između ostaloga, vidljivi obvezni i slobodni predmeti. Hijerarhija je ocjenjivanja po tadašnjim nazivima tekla *od prvoga reda s odlikom, prvoga reda, drugoga reda, trećega reda*, dok su ostali upućivani na *popravni* ili na *naknadni* ispit.

Sukladno je ozračju toga vremena postojala tadašnja podjela učenika na „naše“ i „njihove“, gdje su, gledano iz Milanovićeve perspektive „naši“ bili slavenski učenici, a „njihovi“ talijanski. Osim nacionalne podjele, postojale su i svezremenske vjerske podjele, na ateiste i teiste, tj. katolike kao najčešću kršćansku konfesiju na tim prostorima. Vjerskoj je struji pripadao i Milanović. Obje su grupacije djelovale aktivno, tiskajući svoje stavove i razmišljanja u svojim časopisima, a osim omladinskog lista „Krijes“ i lista katoličke mladeži „Luč“, kojeg su dijelili ostalim učenicima, Milanovićeva je grupa u njegovu stanu umnažala šapirografom (hektografom) i njihov list „Daj naprijed“ kojeg bi stavljali učenicima pod klupu prije nego bi ušli u razred.⁵⁵

Od 1902. do 1918. godine, ravnateljem je gimnazije bio prof. Ivan Kos, koji je često opisivao kao radišna osoba s velikom brigom za rad, smještaj i prehranu učenika. Vrlo je često i sam kontaktirao roditelje učenika. Njegovom je zaslugom Milanović nakon trećega razreda dobio jednu od Dobrilinih stipendija. Budući da je stanovao kod privatne obitelji, ona mu je bila od velike pomoći. Zanimljiva je činjenica da je Kos sasvim slučajno pobudio Milanovićevo zanimanje za prirodne znanosti, davši mu pogrešne knjige iz astronomije, biljnoga i životinjskoga carstva.

Tih se godina Milanović bavio i izumima. U osmome je razredu razmišljao kako magnetsku silu upotrijebiti kao energiju. Zapisao je: „Izradio sam plan da bi npr.

⁵⁴ Isto, 15.

⁵⁵ B. Milanović, n. dj., 9.

16 čvrstih i stalnih magneta, poredanih u obliku dvaju kola, moglo okretati u sredini između sebe treće kolo s osam magneta mekog željeza, kojima bi električna struja mijenjala južni i sjeverni magnetizam. Računao sam da bi pri tom bila potreba za tih osam magneta mnogo manja električna struja u razmjeru s privlačenjem i odbijanjem svih 24 magneta. Pri tom je bilo potrebno sastaviti posebni električni prekidač (komutator) koji bi mijenjao smjer struje srednjih električnih magneta i to točno u jednakim razmacima bez obzira na brže ili polaganije okretanje srednjega kola. Znao sam, dakako, da bi uspjeh ili neuspjeh toga stroja mogao sigurno dokazati tek praktični pokus, ali za izradbu takvog stroja nisam imao sredstava⁵⁶.

Tek na teologiji uspijeva kontaktirati patentni ured u Beču, no Carsko-kraljevski mu je patentni ured odgovorio da je sličan stroj već opisan u američkim revijama i da se ograniči na električni komutator.⁵⁷ Pristaje i dobiva ponude od nekih njemačkih i belgijskih poduzeća, ali za zatraženo sudjelovanje nema novca. Tada njegova patentna djelatnost završava.

Milanović već kao bogoslov sudjeluje u određenim javnim društvima. Godine je 1912. tajnik, a iduće predsjednik Akademskoga hrvatsko-slovenskoga katoličkog ferijalnog društva „Dobrila“. Društvo nastaje 1908. godine, kao izravna posljedica odbijanja Akademskoga ferijalnog društva „Istra“ da u svoj statut unese odredbu po kojoj će se rad društva temeljiti na katoličkim načelima.⁵⁸ Naime, odvjetnik Ivan Cukon branio je „čisto narodni temelj“ protiv „katoličkog temelja“, za koji se zauzimao pravnik i publicist Stojan Brajša, pa kad je Brajšin prijedlog odbijen, skupina njegovih pristaša (6 studenata) u Puli osnovala je svoje katoličko društvo.⁵⁹ Smatrali su kako je isticanje samo narodnog temelja maska za širenje „bezbožnog naprednjaštva“.⁶⁰

Kao tajnik i predsjednik društva „Dobrila“, Milanović surađuje u osnivanju i unapređivanju istarskih seoskih „mladenačkih društava“. Ta se društva osnivaju u Dalmaciji i Istri od 1911. do 1914. godine nastojanjem katoličkoga sveučilišnog društva „Dobrile“ i istarskih svećenika, da bi se istarski mladići zadojili narodnim, vjerskim i političko-demokratskim idealima i da bi napredovali u prosvjeti i

⁵⁶ Isto, 7.

⁵⁷ Isto, 7-8.

⁵⁸ Stipan Trogrlić, *Akademsko hrvatsko-slovensko katoličko ferijalno društvo »Dobrila«*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, <http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=30>

⁵⁹ Isto.

⁶⁰ Isto.

gospodarstvu.⁶¹ Smatralo se da ako su seoski mladići prepušteni sami sebi, „obično nemaju većih ideala negoli su novac, cigarete, djevojke, ples i možda vino, a kad se tko s ljubavlju brine za njihov odgoj, redovito se lako oduševe za plemenitije misli, tvrdili su istarski svećenici.⁶² Još je jedan razlog za osnivanje društava: što su se mladići, koji su se posvetili srednjoškolskim i višim naukama obično udaljavali od seoskih mladića, na koje su gledali s visoka, iako su nekad prijateljevali kao dječaci.⁶³ Školovane je mladiće trebalo približiti svojim nekadašnjim seoskim prijateljima te ih u poniznome i iskrenome prijateljstvu nastojati zagrijati za ideale i napredak.⁶⁴ Zanimljivo je analizirati prethodnu misao o odnosu obrazovanih i neobrazovanih mladića: „mladići koji su se posvetili srednjoškolskim i višim naukama obično su se udaljili od seoskih mladića na koje su gledali s visoka.“ Dakle, osoba se, koja je početkom dvadesetoga stoljeća imala srednjoškolsko obrazovanje, smatrala izrazito obrazovanom. Taj podatak govori da je, općenito, školstvo u Istri bilo loše, tj. na vrlo niskoj razini barem što se ticalo hrvatskih učenika. Istarski seljak ne shvaća značenje školstva pa dijete, koje se odlučilo školovati smatra manje vrijednim od onoga koji ostaje u obitelji, pomaže u polju, oko životinja i sl. Zato su mladenačka društva i nastojala udružiti seoske mladiće i obrazovati ih, odgajati, nadahnuti idealizmom i sl.

Kao predsjednik društva, Milanović, još organizira i vodi tečaj za odgoj vođa mladenačkih društava. Novinski list „Pučki prijatelj“ 23. srpnja 1914. objavljuje članak povodom obljetnice društva pod naslovom „Naša mladež u Dobrili“, gdje navode i djelovanja društva: „Od konstitutivne skupštine u Beču pa do sastanka u Sv. Petru i skupštine u Tinjanu vodili su žestoku borbu s protivnicima. Na skupštini u Tinjanu započinje pozitivan rad, dižu svoj glas za podignuće đačkog konvikta u Pazinu i prvi zahtijevaju, da se proslavi 100-godišnjica rođenja velikog biskupa Dobrile. Dan iza toga dižu spomen ploču na rodnoj kući Dobrilinoj u Ježenju. Borba se s liberalnim protivnicima nastavlja, što je osobito našlo odjeka u skupštini u Zrenju i prigodom osnutka pučke knjižnice u Kašteliru. Na skupštini u Marčani osuđuju liberalno učiteljstvo, izjavljuju se solidarnim sa „Hrv. Školom“ i što je najvažnije uzimaju u

⁶¹ B. Milanović, n. dj., 13.

⁶² Isti, *Istra u XX. stoljeću, 1. knjiga*, IKD Juraj Dobrila, Pazin 1992., 37.

⁶³ Isto.

⁶⁴ Isto.

program osnivanje seoskih mladenačkih društava“.⁶⁵ Također, u članku se navodi i potreba kadra za daljnji napredak i razvitak. No nažalost uz naputke za novo djelovanje, rad je Društva zaustavljen Prvim svjetskim ratom i prilikama nakon rata. Međutim, prije nego li se prikaže ratno razdoblje, potrebno je spomenuti da je Milanović zaređen za svećenika 7. srpnja 1914. u Trstu, dok je mladu misu obavio u rodnoj Kringi.⁶⁶ O tome svečanom događaju svjedoči, također, članak iz novinskog lista „Pučki prijatelj: „Osvanuo je prelijepi dan 19. t. m. Sa sviju strana hrlilo je mnoštvo svijeta u Kringu. Svijet je htjeo da vidi rijetku svečanost prve sv. mise. U mjestu lepršale su zastave. Uz glas zvonova doprati veliki broj svećenika – njih 16 – i dvojica drugova mu bogoslovaca mladomisnika Božu Milanovića u crkvu. U vrijeme ulaza u crkvu i u vrijeme sv. Mise i poslije podne pod blagoslovom čuli smo prekrasno pijevanje skladnog zbora sastavljenog od akademičara iz „Dobriole“ i učiteljica iz „Hrv. Škole“. Orgulje je svirao vlč. g. Križman, koji je poznat kao vješt orguljaš, a zborom upravljao je vlč. g. Mons. Kalac. Kumovi mladomisniku bili su veleuč. g. Kos, školski savjetnik i kći mu milostiva gđa supruga Dra Gržinića. Poslije sv. Mise zaposjednu pozvanici duge stolove u vrtu, u blizini mladomisnikove kuće. Čulo se mnogo lijepih nazdravica; mnoge su budile ozbiljne misli, a mnoge poticale na burno veselje...“⁶⁷ Iz navedenoga se članka zaključuje koliko su veliku pozornost pridavali Križanci i ostali tome događaju. Također, razaznaje se i već veliki ugled Milanovića na druge. Uz zdravice o kojima članak piše čula se i netom ispjevana pjesma istarskih učenika. Pjesmu je ispjevao pjesnik i svećenik Jakov Cecinović, a u cijelosti se može pročitati u novinama „Pučki prijatelj“ iz 16. srpnja 1914. Naposljetku, očit je i utjecaj ravnatelja gimnazije, Ivana Kosa, koji se razaznaje činjenicom da je izabran za Milanovićeve kuma (po običaju kao zamjenik za oca i majku).

Svega nekoliko dana nakon Milanovićeve ređenja, započinje Prvi svjetski rat, koji će općenito, a i za Istru imati dalekosežne posljedice te produbiti dosad već postavljene odvojenosti i granice.

⁶⁵ Pučki prijatelj, *Naša mladež u Dobrili*, 23. srpnja. 1914.

⁶⁶ Aleksandra Golubović, Maja Polić, *Život i filozofska promišljanja Bože Milanovića. U povodu 120. obljetnice rođenja i 30. obljetnice smrti*, Riječki teološki časopis (RTČ), sv.35 br.1 kolovoz 2010., 226

⁶⁷ Pučki prijatelj, *Mlada misa u Kringi*, 23. srpnja. 1914.

3. TIJEKOM PRVOG SVJETSKOG RATA

Prvi je svjetski rat, vojni sukob između članica Antante (Velika Britanija, Francuska i Rusija) i njihovih saveznika (Italija, SAD, Japan, Srbija, Crna Gora, Rumunjska, Grčka i dr.) te članica Trojnoga saveza, odnosno Centralnih sila (Njemačka i Austro-Ugarska) i njihovih saveznika (Osmansko Carstvo, Bugarska), započeo 28. srpnja 1914. Glavni su povod ratu bile nesuglasice između članica Antante i njihovih saveznika te članica Centralnih sila i njihovih saveznika oko održavanja i širenja nacionalnih i kolonijalnih imperija. Kao glavni je povod poslužio Sarajevski atentat 28. lipnja 1914., kada je bio ubijen austrougarski prijestolonasljednik, nadvojvoda Franjo Ferdinand. Austro-Ugarska je 23. srpnja 1914., ultimativno zahtijevala da srbijanska policija i sud riješe istragu o poticateljima i organizatorima Sarajevskoga atentata. Budući da ona to nije prihvatila, Austro-Ugarska je 28. srpnja 1914. objavila rat Srbiji. Objava toga rata nije bila nikakvo iznenađenje jer se otprije znalo da Austro-Ugarska taj rat priželjkuje i da čeka samo povod za njegovo pokretanje.⁶⁸ Uz Austro-Ugarsku i Njemačku, članica je Trojnoga saveza bila i Italija, međutim, ona se početkom rata proglasila neutralnom. Odlučili su da bi ulaskom u rat talijanska obala bila izvrgnuta premoćnome englesko-francuskom brodovlju i morala bi sudjelovati u ratu protiv Srbije i Crne Gore pa bi reperkusije u talijanskoj masi bile izrazito negativne.⁶⁹ Iz tih se razloga Italija, iako članica Trojnog saveza, početkom rata držala po strani.

Posljedice su se rata osjećale posvuda, na svim ratom, fizički izravno ili neizravno, zahvaćenim mjestima, od kojih nije bio pošteđen ni prostor Istre. Naime, neposredno uoči i nakon izbijanja rata (1914. godine), austrijska je policija uhitila nekoliko stotina istarskih i dalmatinskih oporbenjaka. Većinu ih je internirala, jedan dio izložila sudskim presudama, a neke kaznila i statusom talaca, čija je zadaća bila da prate vojne transporte i odgovaraju svojim životima za sigurnost tih transporta.⁷⁰ Slična je sudbina dohvatila i Milanovića i njegovu obitelj. Njegova su oca i brata, a naposljetku i njega pod lažnim optužbama, uhitile austrijske vlasti zbog kojih su proveli određeno vrijeme u zatvoru.

⁶⁸ Nevio Šetić, Veliki rat iz ptičje i žablje perspektive: Svijet u stvarnosti svoje prve globalne zaraćenosti, *Hrvatska revija* 3, 2014., 7.

⁶⁹ Ivo Pilar, *Svjetski rat i Hrvati: Pokus orijentacije hrvatskoga naroda još prije svršetka rata*, Biblioteka Pilar – Knjiga prva, Institut društvenih znanosti "Ivo Pilar" i Družba "Braća Hrvatskog Zmaja" Zagreb, 2014., 54.

⁷⁰ Nevio Šetić, Posljedice Prvoga svjetskoga rata u Istri, *Hrvatska revija* 3, 2014., 51.

Iz pazinskoga je zatvora Milanović pušten 9. veljače 1915. godine. Iste se godine Italija kao bivša članica Trojnog saveza, odnosno članica Središnjih sila, odlučila za ulazak u rat na strani Antante, ali tek nakon Londonskoga sporazuma u travnju 1915. godine, kojim joj je obećana istočna Jadranska obala i ispravak granica prema Austriji.⁷¹ Preciznije, Italija bi dobila Trentino i južni Tirol do Brennera, Trst, Goricu i Gradišku, čitavu Istru do Kvarnera, uključujući Volosko, Matulje i Kastav, otoke Cres i Lošinj s nizom manjih okolnih otoka, dio sjeverne i srednje Dalmacije od Lisarice i Tribnja na sjeveru do rta Ploča na jugu, uključujući Zadar i Šibenik te otoke u sjevernoj i srednjoj Dalmaciji, od Paga do Mljeta, izuzevši Veliki i Mali Drvenik, Čiovo, Šoltu i Brač. S druge strane, Srbija bi, kako se neizravno dalo razumjeti, dobila ostatak Dalmacije i Bosnu i Hercegovinu, a možda čak i dio Hrvatske.⁷² Istup neutralne Kraljevine Italije iz Trojnoga saveza, njezino priključenje silama Antante i uključenje u rat kao Antantine nove članice (1915. godine), izvrgnuli su Istru i Dalmaciju, kao dijelove austrijskoga državnog teritorija, opasnostima od napada talijanskih ratnih brodova.⁷³ Tima je napadima, prema procjeni admiraliteta austrougarske ratne mornarice, najviše bila izložena Pula kao glavna austrougarska ratna luka i središte njihove vojne brodogradnje. Očekujući da bi se ti napadi mogli proširiti i na cijelu južnu Istru, južno od Linskoga kanala, donesena je odluka da se iz sigurnosnih razloga evakuira cjelokupno stanovništvo s toga područja.⁷⁴ Tako je, u tjedan dana, u svibnju 1915. oko 60.000 tisuća Istrana moralo napustiti sav svoj imetak i prisilno otići u Austriju, Češku, Moravsku i Mađarsku. Ondje su su zbog loših uvjeta, logora, loše prehrane i raznih bolesti, tj. zbog velike nebrige, mnogi propatili i masovno umirali.⁷⁵

U jeku ratnih zbivanja godine 1916. godine, dok se još nije naslučivao kraj ratnih strahota, Milanović, vođen aktualnošću pitanja, piše članak o stavu katoličke moralke prema ratu.⁷⁶ Na pitanje je li i kada je rat dopušten, uz već poznato tradicionalno učenje o opravdanosti i pravednosti obrambenoga rata, iznosi i manje poznato shvaćanje katoličke moralke o razlikovanju pravednih i napadačkih ratova,

⁷¹ Darko Dukovski, *Ozrcaljena povijest – Uvod u suvremenu povijest Europe i Europljana*, Leykam international, Zagreb 2012., 198.

⁷² Margaret MacMillan, *Mirotvorci- šest mjeseci koji su promjenili svijet*, Naklada Ljevak, Zagreb, prosinac 2008., 156.

⁷³ Nevio Šetić, Posljedice Prvoga svjetskoga rata u Istri, *Hrvatska revija* 3, 2014., 51.

⁷⁴ Isto., 52.

⁷⁵ Isto.

⁷⁶ Stipan Trogrlić, *Mons. Božo Milanović, istarski svećenik (1890.-1980.)*, *Kršćanska sadašnjost, Državni arhiv u Pazinu*, Zagreb, 2011., 42.

gdje u pravednome vlada jedne države traži povratak onog što joj je oteto ili ispravak nanesenih joj nepravdi.⁷⁷ Polazeći od učenja sv. Tome Akvinskoga da su neophodna tri uvjeta za pravednu objavu rata: odluka vrhovne državne vlasti, pravi razlog i dobra nakana, Milanović pokušava konkretizirati te uvjete.⁷⁸

Tada je na temelju filozofskih postavki Tome Akvinskoga pisao i disertaciju u kojoj je dokazivao kako je moralno dopuštena revolucija radi promjene vlasti. Nju je dovršio 1917. godine u poznatom bečkom zavodu „Augustineum“, u koji ga je poslao biskup Karlin s obzirom na to da je te godine u Istri vladala velika glad. Iako problematika iznesena u doktorskoj disertaciji nije bila omiljena među austrijskim moralnim teolozima, disertacija je u lipnju 1918. godine prihvaćena.⁷⁹ Međutim, rat je završio u studenome 1918. godine, u vrijeme kada se Milanović trebao vratiti u „Augustineum“ radi obrane disertacije. Budući da se Austro-Ugarska raskomadala i da je „Augustineum“ prestao djelovati, Milanović se umjesto u Beč vratio u rodnu Kringu.⁸⁰

4. RAZDOBLJE IZMEĐU DVAJU SVJETSKIH RATOVA

Kraj je rata, kako u svijetu tako i u Istri, donio značajna previranja i razne promjene. Na istarskome se poluotoku stvorila nada da će Istra dospjeti pod Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca. Međutim, realnost je bila drugačija. Talijanske su čete krajem rata vagonima, konjima, mazgama, kamionima, strojnim puškama i sl. nadirale u istarska mjesta.⁸¹ Doduše, krajem je rata došlo do pokušaja ujedinjenja Istre s Hrvatskom u novoj Državi SHS (Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba), no ta je vlast bila kratkotrajna. Već je 5. studenoga, dva dana nakon primirja potpisanoga u Padovi između Kraljevine Italije i Austro-Ugarske, talijanska vojska ušla u Pulu, a sljedećih dana i u ostala istarska mjesta.⁸² Dan ranije, 4. studenoga u talijanskim su rukama već bili Pazin, Mali Lošinj, Rijeku i Zadar. Pri zauzimanju tih gradova, Italija se nije pozvala na Londonski ugovor iz travnja 1915. godine, već je

⁷⁷ Isto.

⁷⁸ Isto.

⁷⁹ Isto, 45.

⁸⁰ Božo Milanović, *Moje uspomene*, Istarsko književno društvo Sv. Ćirila i metoda u Pazinu, 1976., 26.

⁸¹ Isto, 29.

⁸² G. Kešac, *Prvi svjetski rat*, istrapedia, ur. Goran Prodan, <http://www.istrapedia.hr/hrv/729/prvi-svjetski-rat/istra-a-z/>

nastupila kao članica Antante. Smatrala je da tako širi sliku mirotvorne misije velikoga pobjedničkog bloka, a ne osvajačke imperijalističke politike. Da se pozvala na Londonski ugovor, izazvala bi, kako je smatrala, oružano suprotstavljanje Slovenaca i Hrvata, kao i druge vidove njihova otpora.⁸³ Nije znala kako bi reagirale i SAD, s obzirom na to da nisu bile potpisnice Londonskog ugovora.⁸⁴ Dakako, Slovenci su i Hrvati znali pravi razlog talijanskoga zaposjedanja tim krajevima pa su se odnosile prema novoj vlasti s najvećom nepovjerljivošću.

Zaposjedanje navedenih područja nije bilo jednostavno jer je prema Istri, ali i Dalmaciji, osim Italije težila i Kraljevina SHS (točnije, okupirani dijelovi slovenskoga i hrvatskoga teritorija, već su bili dio Države Slovenaca, Hrvata i Srba). Pregovori su o sudbini tih dvaju područja trajali još nekoliko godina. Najprije do 12. studenoga 1920. godine, kada su u Rapallu predstavnici tih dviju strana potpisali sporazum prema kojemu Italiji pripada cijela Istra (bez jednoga dijela Kastavštine), otoci Cres, Lošinj, Lastovo, Palagruža i uz njih okolni otočići te Zadar s najbližom okolicom, a zatim do 27. siječnja 1924. kada je Italija Rimskim ugovorima stekla i Rijeku s bližom okolicom.

Borba je za navedena područja bila izrazito jaka, a razne su svečane izjave i promidžbena obećanja postala konstanta. Pokušavalo se pridobiti slavenski narod uz mnoge izmišljene blagodati, koje bi im novi režim donio. Tako u brošuri „Novim podanicima Italije“ izdane 1919. godine piše: „Slaveni! Dobro vam je poznato, da se plašimo i bojimo svake nove stvari. Hoće li biti dobra? Donosi li nam bolje ili možda gore življenje? tako je sada, kada po Božjoj volji i hrabrosti talijanskih vojnika ovdje vlada i vladati će i u buduće Italija. Za vas je ta vlada nešto novo. To je razumljivo. Srdce vam drhće pri pomisli: Kakova će biti nova Talijanska vlada? Sada vam smijemo iskreno i jasno reći, da će Italija i vama biti kao sunčana traka, najbolja pokroviteljica, izvor prave slobode i vruće ljubavi. Ali vi ne ćete vjerovati tim riječima. Razumljivo je da ćete imati kojekakve predrasude o Italiji. Ova knjižica neka vam dokaže, da je svaki strah nepotreban. Ta knjižica vam govori istinu i ona će vam dokazati, da će "novost" talijanske vlade biti dobra i sretna i za vas, dragi Slaveni!“⁸⁵ Dana 27. studenoga 1920. prigodom rasprave o ratifikaciji Rapallskog ugovora

⁸³ Nevio Šetić, *Istra za talijanske uprave: o istarskoj emigraciji i njenom tisku u Zagrebu 1918.-1941.*, Dom i svijet, Zagreb, 2008., 33.

⁸⁴ Isto.

⁸⁵ Ernest Radetić, *Istra pod Italijom 1918-1943.*, Albrecht, Zagreb 1944., 69. -70.

predsjednik parlamenta Luzzati je izjavio: „Komora odobravajući sporazum od 12. studenoga 1920. izražava želju da se dobri odnosi uglavljeni u Rapallu razviju na zajedničku korist izmirenih obaju naroda i Europe u vjeri, da će etnički elementi, što su ostali izvan odnosnih granica uživati uz iskrena jamstva, najslobodniju upotrebu jezika, kulture i vjere, uz najdublje poštovanje što ga traži njihov posebni položaj.“⁸⁶ Isti je dan grof Carlo Sforza, talijanski ministar vanjskih poslova u parlamentu rekao: „Ljubav naše domovine ne smije značiti prezir domovinskih osjećaja drugog plemena, makar ono bilo mlađe i u povijesti manje slavno. Mi smo morali primiti u svoje krilo stotine tisuća Slavena. Ovim Slavenima, kojima uostalom odgovara da ostanu u dodiru sa svojim naravnim središtima Goricom i Trstom, mi ćemo osigurati podpunu slobodu jezika i kulture. To će biti za nas obveza časti i čin političke mudrosti. Sigurni smo dakle, da će se brzo i u ovom pogledu naši novi državljani osjetiti zadovoljni, da pripadaju jednoj velikoj sili, koja će, jaka svojom nesravnjivom kulturom, poštivati njihov lokalni život ljubomornom brigom“.⁸⁷

Dakle, navedena, ali i slična brojna druga uvjerenja imala su za svrhu pridobiti slavensko pučanstvo. Doduše, Talijani su zauzevši položaje u Istri naočigled počeli provoditi pozitivna djelovanja, primjerice dijeliti siromašnima hranu. Međutim, i taj je čin proveden u svrhu promidžbe. Jednoj je takvoj epizodi svjedočio i mons. Milanović, kada ga je vojnička vlast postavila za nadglednika dijeljenja hrane u Kringi.⁸⁸

Prividno je blagostanje bilo kratkotrajno, a situacija je u stvarnosti bila sasvim drugačija. Tijekom 1920. i 1921. fašistički se pokret počeo naglo razvijati.⁸⁹ Od jedne minorne političke organizacije koja se 1919. nalazila u službi industrijalaca i veleposjednika i štitila ih od socijalističke opasnosti i seljačkih pokreta, pokret je ujesen 1920. godine, nakon neuspjele revolucije i radničkog zauzimanja tvornica u sjevernoj Italiji, izrastao u snažan politički pokret koji je tada imao preko 300 članova raspoređenih u 2000 saveza („snopova“: fascio – fašo) i s kojim se stoga trebalo računati na talijanskoj političkoj sceni.⁹⁰

⁸⁶ Isto, 68.

⁸⁷ Isto.

⁸⁸ B. Milanović, n. dj., 29.

⁸⁹ D. Dukovski, n. dj., 290.

⁹⁰ Isto.

Međutim, važno je spomenuti da su se fašističke represivne metode počele osjećati i ranije, prije čvrstoga nastanka fašizma. Netočno je mišljenje da su se politički i nacionalni progoni počeli provoditi s dolaskom fašističke vlade jer je već od prvih dana studenoga 1918. godine započela smišljena i djelotvorna diktatura s ciljem podčinjavanja netalijanskoga stanovništva talijanskom. Ometalo se izdavanje hrvatskih i slovenskih listova i novina, a na posebne su se liste sastavljali popisi sumnjivih osoba s posebnom pozornošću na Hrvate i Slovence.⁹¹ Na popisima su za progone bili i neki talijanski socijalisti i komunisti jer se Kraljevina Italija već tada ponašala u skladu s mnogima odrednicama buduće fašističke vlasti. Politički su neistomišljenici, bez obzira na nacionalni predznak, bili na popisu progona policije i budućih naoružanih fašističkih jedinica.⁹² Rezultat je takve talijanske politike u Istri pokazivao da je tijekom jednoga desetljeća u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca emigriralo oko 70.000 Hrvata i Slovenaca. Oko 30.000 ih je otišlo u Južnu Ameriku, to oko 20.000 u Argentinu, dok su prema kasnijim istraživanjima brojke nešto drugačije od oko 53.000 Hrvata i 4.000 Slovenaca te 29.000 ostalih.⁹³ Historiografija još nije sa sigurnošću utvrdila točan broj izbjeglih i prognanih.⁹⁴ Ekonomist, demograf i publicist Vladimir Žerjavić u analizi doseljavanja i iseljavanja stanovništva u razdoblju od 1910. do 1961/71., na područjima Istre, Rijeke i Zadra te otocima Cresu, Lošinju i Lastovu, također dolazi do rezultata da je između dva rata, pod fašističkim režimom prisilno iz Istre iseljeno 53.000 Hrvata.⁹⁵

Iako se ometalo izdavanje hrvatskih i slovenskih listova, Milanovićevom je inicijativom u rujnu 1919. godine, spašeno „Tiskovno društvo“. Ponovno je na poticaj Josipa Grašića i uz Milanovićevu „operacionalizaciju“ počeo izlaziti, kao tjednik list „Pučki prijatelj“ s mjesečnim dodatkom „Razumni gospodar“.⁹⁶ Međutim, navedeni je list, iako cenzuriran, s mnogo praznih stranica ipak smetao Talijanima pa su se „zlikovci“, kako navodi „Pučki prijatelj“, odlučili uništiti tiskaru. Oštetili su veliki stroj i odnijeli više komada istoga, također su oštetili i mali stroj te su ispraznili skoro sve

⁹¹ Mirko Jurkić, Borba Istrana u Zagrebu za očuvanje hrvatskoga identiteta u Istri 20-ih i 30-ih godina 20. stoljeća, *Kroatologija* : časopis za hrvatsku kulturu, sv.2 br.1 studeni 2011., 61

⁹² Isto, 61-62.

⁹³ Isto, 62.

⁹⁴ Isto.

⁹⁵ Više o tome vidi u: Vladimir Žerjavić, Doseljavanja i iseljavanja s područja Istre, Rijeke i Zadra u razdoblju 1910-1971., *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja*, sv.2 br.4-5 (6-7) srpanj 1993.

⁹⁶ S. Trogrlić, n. dj., 50.

ormare slova.⁹⁷ Kao blagajnik, Milanović, je pozvao pretplatnike da šalju dobrovoljne priloge za oporavak tiskare. U toj je nakani uspio i list je nastavio s izlaženjem, ali ne zadugo. Fašistička je organizacija, osnovana u Pazinu godine 1920., od samoga početka pritiskala na „Pučki prijatelj“ i tiskaru u kojoj je tiskan.⁹⁸ Nakon više prijetnji i jedne noćne provale, kada su odvedeni noćni čuvari, tiskara je ostavljena na milost i nemilost svojih neprijatelja pa se očekivano uništenje tiskare dogodilo 15. srpnja 1920.⁹⁹ Usred bijela dana fašisti su porazbijali stolove, razbacali papir, uništili slova i sve što im se našlo na dohvat ruke. Međutim, fašisti nisu priznali krivnju za navedeni čin, već su okrivili Hrvate na čijem je popisu stajalo i ime Bože Milanovića. Ideja je bila okriviti Hrvate koji su „uništili“ tiskaru iz jednoga razloga, a to je kako bi krivicu prebacili Talijanima, a to bi povećalo netrpeljivost Hrvata prema Talijanima. Nakon provale i uništenja tiskare u Istri više nije izlazio niti jedan hrvatski list. Zato je Milanović odlučio prenijeti „Pučki Prijatelj“ u Trst. Ondje je, u velikome gradu, bilo mnogo više slobode za kulturno-politički rad.¹⁰⁰ Posao je preuzeo Antun Ekar, upravu Srećko Jop, a list je nakon tri mjeseca u Trstu počeo izlaziti kao jedini hrvatski list.

Pripojenjem se Istre Italiji stanje još više pogoršalo. Milanović je povodom toga čina dao izraditi crne zastave, a one su organizirano izvještene od Kringe i Tinjana do Sv. Lovreča i dalje do mora.¹⁰¹ Vješanje je zastava oslikavalo javno mišljenje istarskih Hrvata novoj vlasti, koja je sve izrazitije provodila teror nad svojim neistomišljenicima.

U travnju su 1921. godine fašisti u Tinjanu prisilili tamošnjega župnika Ivana Kraljića, da se udalji.¹⁰² Biskupski je ordinarijat u Trstu predložio da njegovu funkciju preuzme Božo Milanović, koji je upravljao župom u Kringi. Međutim pazinski civilni komesar obavještava generalnog civilnog komesara, da je to nepoželjno „jer talijanski element smatra tog svećenika jednim od najvatrenijih hrvatskih propagandista, pa bi njegova prisutnost u Tinjanu izazvala samo dalje reakcije. Štoviše komesar predlaže da se on smijeni i pošalje u drugi kotar, a da bi se u Tinjan, a po mogućnosti i u

⁹⁷ Pučki prijatelj, *Našim čitateljima i mušterijama tiskare*, 14. studenoga. 1919.

⁹⁸ S. Trogrlić, n. dj., 50.

⁹⁹ Isto.

¹⁰⁰ B. Milanović, n. dj., 37.

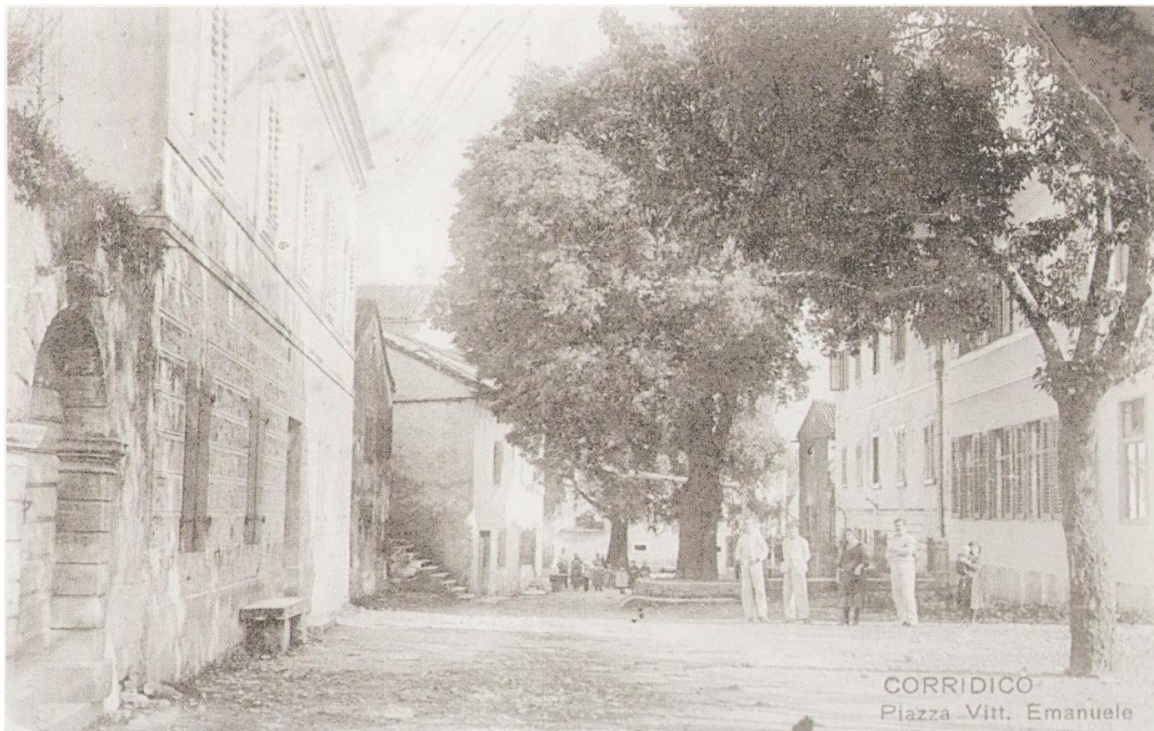
¹⁰¹ Isto, 38.

¹⁰² Danilo Klen, *Neki dokumenti o svećenstvu u Istri između dva rata*, JAZU, Zagreb, 1955., 12.

Kringu poslali svećenici talijanskih osjećaja, čija je prisutnost potrebna ne samo zbog dušobrižništva već i zbog umirivanja spomenutih krajeva“.¹⁰³

Uskoro su se zbog Milanovićeve djelovanja karabinjeri nastanili u školskoj zgradi u blizini župnoga stana.¹⁰⁴ Iako je Kringa imala manje od 30 kuća, prostor su pred župnim stanom nazvali „Piazza Vittorio Emanuele III“, a osim promjene imena ulica i trga, prisilili su mjesnoga učitelja da prezimena školske djece piše talijanskim pravopisom, pri čemu su mnoga slavenska prezimena preoblikovana u talijanski oblik.¹⁰⁵

Slika 2. Prostor ispred župnog ureda „Piazza Vittorio Emanuele III“ za talijanske uprave u Kringi

S obzirom na to da je Milanović primao mnoge mještane u svoj stan, karabinjeri su pretpostavili da treba zaustaviti njegov utjecaj i promidžbu pa su započeli s upozorenjima. Osim verbalnih prijetnji koje je doživljavao, 23. travnja 1921., dvojica su križanskih fašista oko 23 sata došli u Kringu pred župni stan i počeli

¹⁰³ Isto.

¹⁰⁴ B. Milanović, n.dj., 44.

¹⁰⁵ Isto.

iz pištolja i pušaka pucati u zrak, udarati po vratima i nabacivati kamenje na zidove župnog stana.¹⁰⁶

Slijedili su novi neugodni događaji, a veliki broj prijetnji i nasilja prema Milanoviću pojačao se približavanjem izbora (za rimski parlament) pa se zaključuje da su fašisti prepoznali Milanovićev utjecaj na širu javnost. Zbog toga su ga najprije pokušali ušutkati verbalnim nasrtajima, a zatim i fizičkim. Između ostalih, najžešći se napad dogodio 7. svibnja 1921. godine, kada je grupa fašista odlučna u svojoj nakani da makne Milanovića iz Kringe pokucala na njegova vrata. Otvorivši vrata, Milanović je potrčao prema dvorištu, ali su ga ondje dočekali s uperenim pištoljima.¹⁰⁷ Opkolili su ga i s nekoliko udaraca po glavi bacili na tlo te ga prisilili da krene prema kamionu u koji je, prisiljen novim udarcima, ušao.¹⁰⁸ Dok je mladi pazinski fašist Giovanni Gasparini pazio na Milanovića da ne pobjegne s kamiona, ostali su fašisti ušli u župni stan te pljačkali i razbijali namještaj. Dio su namještaja, knjige, harmonij iz biblioteke, spise iz župnoga arhiva izbacili kroz prozor, a župnu su blagajnu opljačkali.¹⁰⁹ Sve je do 9. svibnja, Milanović, trpio psihičko, ali i fizičko zlostavljanje. Tada su na protest dr. Josipa Wilfana, predsjednika političkog društva „Edinost“ u Trstu, karabinjeri dobili nalog da ga oslobode i odvedu kući, a da bi se vlast pred javnošću pokazala pravednom, zatvorili su tri fašista i pustili ih nakon deset dana zatvora.¹¹⁰ Izrečena je kazna u trajanju od deset dana zbog počinjenja psihičkoga i fizičkoga nanošenja tjelesnih ozljeda, ali i nanošenja teške materijalne štete, poprilično „smiješna“, no takva je presuda čisti odraz mišljenja vlasti i njezina opravdanja počinjenoga djela prema neistomišljenicima. Preslika je popisa materijalne štete zbrojene gotovo mjesec dana nakon događaja, iznesena na sljedećoj stranici

Kao što na samome dokumentu piše, možda je najteža materijalna šteta koja se tim činom dogodila, uništenje župnoga arhiva, gdje je postojala pohranjena čitava crkveno-vjerska, ali i svjetovna, nacionalno-politička dokumentacija Kringe s okolnim područjem. Naravno, Milanoviću je uz navedenu, zasigurno, najteža šteta ona osobna, psihička, a zatim i fizička koju je pretrpio. Kasnije će o tome događaju Milanović pisati: „Oni strašni događaji zasjekli su mi se duboko u dušu te su ostavili

¹⁰⁶ S. Trogrlić, n. dj., 56.

¹⁰⁷ Isto, 58.

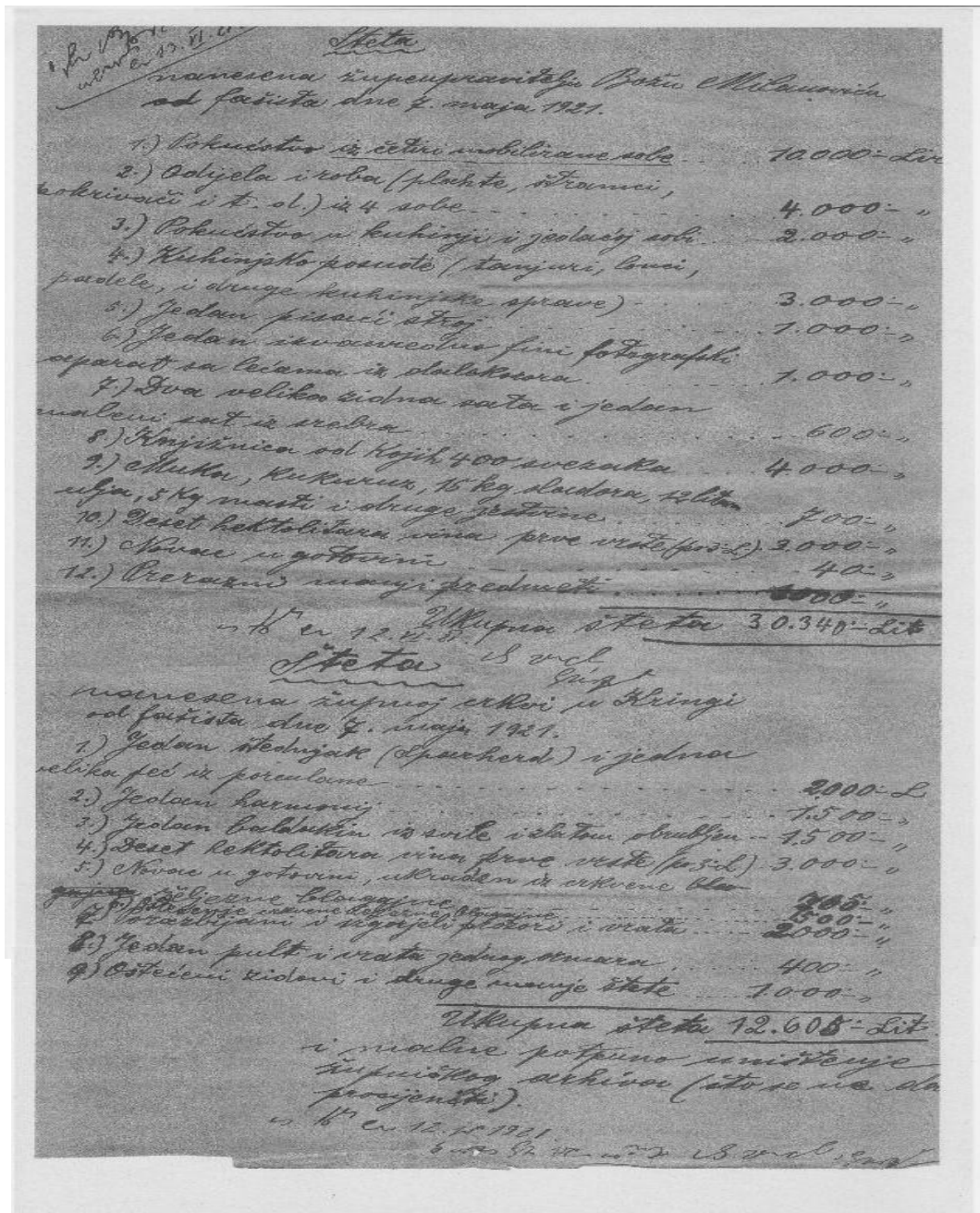
¹⁰⁸ Isto.

¹⁰⁹ Isto.

¹¹⁰ B Milanović, n. dj., 47-48.

ranu koja se još do sada, kada to pišem, nakon više od 21. godine, - nije zacijelila. Spomen tih događaja budio je uvijek u meni osjećaj boli i poniženja. Zato, kao što mi je uvijek o njima bilo teško pripovijedati, tako mi je o njima neugodno i pisati. Ali ipak najživlju i najznačajniju uspomenu ne mogu mimoći.“¹¹¹

Slika 3. Popis materijalne štete koju je učinila grupa fašista Boži Milanoviću i župnoj crkvi 7. svibnja 1921. u Kringi

Izvor: Župni arhiv Kringa, šteta nanesena župeupravitelju Boži Milanoviću, 12. lipnja 1921.

¹¹¹ Isti, *Istra u XX. stoljeću, 1. knjiga*, IKD Juraj Dobrila, Pazin 1992., 107.

Nakon navedenoga događaja Milanović odlazi u Trst. Naime, prije nego li su fašisti pustili Milanovića na slobodu, zahtjevali su od njega da potvrdi izjavu u kojoj se navodi da će u vrijeme održavanja parlamentarnih izbora izbivati iz župe.¹¹² Zbog toga u Trstu provodi desetak dana, a po završetku spomenutih izbora vraća se u Kringu. Međutim, u Kringi se ponovno govori o dolasku fašista, a san o uspostavljenome miru postaje iluzoran te shvaća da mu je napuštanje rodnoga kraja jedina opcija. Da je tome tako, shvatio je već Milanović došavši u Tinjan: "...susreo nas je ondje major, koji je bio dan prije kod mene. Vozio se je iz Pazina u Kringu na vojničkom kamionu hoteći ponovno govoriti sa mnom. Kad nas je opazio zaustavio je teretni auto i sišao s njega. Čim smo se približili jedan drugomu, upitao me je je li istina da je tenente upirao u mene revolver kad mi je prijetio. Odgovorio sam mu da nije istina. Na njegovu sam želju to utkao i pismeno potvrdio. Tada mi je rekao: "Jučer sam Vam izjavio da preuzimam na se odgovornost za Vašu osobnu sigurnost, ali sada, nakon što sam u Pazinu toliko toga čuo o Vama, povlačim onu svoju izjavu o jamstvu; no uza sve to odredio sam da Vam se danas ne smije dogoditi ništa zla." Odmah sam shvatio kako su njegove priproste i diplomatski vješto izrečene riječi sakrivala u sebi za me kobni sadržaj: kao zapovjednik karabinjera me je prepustio fašistima na milost i nemilost."¹¹³

Događaj je doživio koluminaciju kada su ga po povratku iz Trsta posjetila dvojica karabinjera i kazala mu da fašisti iz osamnaest raznih istarskih mjesta kane doći u Kringu i ubiti ga.¹¹⁴ Stoga se Milanović odlučuje skloniti ponovno u Trst gdje postaje župni pomoćnik župe sv. Ivana.

Trst se nalazio izvan granica Istre pa je bilo puno teže ostvariti komunikaciju s mještanima nego ranijih razdoblja. Pozitivno je bilo to što je Trst tada brojio 250.000 stanovnika pa se u velikome gradu nacionalno-preporodni rad istarskih Hrvata i Slovenaca manje opazio te su ih i vlasti manje kontrolirale. Osim toga, njihov je rad manje upadao u oči tršćanskim vlastima, zato što nije bio namijenjen njihovoj pokrajini, a u isto su vrijeme i bili izvan dohvata istarskih vlasti, a donekle i istarskih Talijana. Trst je bio zgodno središte i samim time što je bio središte Tršćansko-

¹¹² Ivan Grah, *Istarsko svećenstvo i nacionalna borba (1918.-1943.)*, *Talijanska uprava na hrvatskom prostoru i egzodus Hrvata (1918-1943.)*, ur. Marino Manin, Zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenog skupa, Hrvatski institut za povijest, Društvo Egzodus istarskih Hrvata, Zagreb, 2001., 601.

¹¹³ Isto, 120-121.

¹¹⁴ S. Trogrlić, n. dj., 62.

koparske biskupije, koju je činio veći dio Istre, zatim jugoslavenskoga konzulata i mnogih drugih važnih ureda i ustanova.¹¹⁵ Ondje su bili u neprestanom doticaju s tršćanskim, a i s goričkim Slovencima, onuda su prolazili Hrvatski i Slovenski đaci sjemeništarcu i bogoslovi kad su išli u koparsko ili goričko sjemenište ili na talijanska sveučilišta, onamo su dolazili mnogi Istrani kao što i razne osobe iz Jugoslavije i drugih krajeva, a sve je to bilo za njihov nacionalno preporodni rad, od iznimne važnosti.¹¹⁶

U Trstu je tada već djelovalo političko društvo „Edinost“, koje je tada bilo jedina slavenska politička organizacija u Trstu, oko kojega su se okupljali pridošli istarski Slovenci i Hrvati. Među njima je bio i Božo Milanović. Društvo je bilo utemeljeno u svetome Ivanu u Trstu još 1. studenoga 1874. godine. Od tada je branilo nacionalne interese Slovenaca i Hrvata te nastojalo dosegnuti ravnopravnost s Talijanima.¹¹⁷ „Edinost“ je izlazila na izbore i imala zastupnike u općinskim, pokrajinskim i državnim tijelima (Hrvatsko-slovenska narodna stranka).¹¹⁸ Međutim, njihov se rad u Istri vrlo malo osjećao pa je Milanović u suradnji s njima počeo širiti i razvijati političko i kulturno djelovanje za Istru.

Nakon prijenosa Pučkoga prijatelja u Trst, Milanović je na jednoj sjednici Političkoga društva „Edinost“ predložio da se osnuje posebni pododbor istoga društva za Istru. I u toj je nakani uspio pa se prijedlog, obrazložen potrebom rada i organizacije u Istri, prihvatio bez pogovora. Iako se nakon sjednice govorilo da se dr. Wilfan, predsjednik društva „Edinost“, s osnivanjem pododbora za Istru baš i nije slagao, protiv prijedloga nije istupio. Logično je za pretpostaviti da takav prijedlog predsjedniku Wilfanu nije bio po volji jer je osnivanje pododbora značilo bar nekakvo udaljavanje od društva „Edinost“ i smanjivanje predsjedničkoga utjecaja. Za Istru je osnivanje pododbora bilo iznimno važno pa bi istup protiv osnivanja bio uvelike pogrešan. Doktor Wilfan je to znao, stoga to nije ni učinio. Za predsjednika je pododbora postavljen Milanović, a za tajnika tadašnji sveučilištarac Mijo Mirković (pseudonimom Mate Balota), koji se međutim već nakon nekoliko tjedana odrekao tajništva pa se na prijedlog Milanovića postavilo za tajnika Premanturca Antuna Ivešu.

¹¹⁵ B. Milanović, n. dj., 128.

¹¹⁶ Isto.

¹¹⁷ M. Pahor, *Edinost*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, <http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=783>

¹¹⁸ Isto.

U međuvremenu, previranja su u Društvu između narodno-liberalne i kršćansko-socijalne struje utjecala i na rad pododбора Društva, a netrepeljivosti su između „klerikalaca“ i „liberalaca“ ostavljala sve veći trag.¹¹⁹ U jednome trenutku, u jeku navedenih previranja, „klerikalcima“, kojima je pripadao i Milanović, tiskara je „Edinost“ obustavila tiskanje novinskoga lista „Pučki prijatelj“. Umjesto njega počeo je izlaziti tjednik liberalne grupe „Stara naša sloga“. Milanović se nije predavao, otišao je do vlasnika najjeftinije tršćanske tiskare i dogovorio s njime tiskanje „Pučkoga prijatelja“. ¹²⁰ Sami su liberali uvidjeli kontraproduktivnost svojih poteza i za njih same pa su preko Srećka Jopa, namještenika u listu „Pučki prijatelj“, poručili Milanoviću da su spremni obustaviti izdavanje lista „Stara naša sloga“, ako on obustavi izlaženje lista „Pučki prijatelj“. ¹²¹ Ako taj prijedlog prihvati, tada bi liberali tiskali jedan politički list, a Milanovićeva bi grupa mogla izdavati jedan gospodarsko-kulturni list. ¹²²

Kao jedino razumno rješenje, Milanović je taj prijedlog prihvatio pa je na temelju dogovora nastao za liberale list „Istarska Riječ“, a za „klerikalce“ i „liberale“ list „Istra“, koji je uređivao Milanović. „Istra“ je trebala biti list obiju struja, s obzirom na to da se radilo o kulturno-gospodarskome, a ne političkome listu. Međutim, već nakon prvoga broja, predsjednik je liberalnoga pododбора odbacio „Istru“ tvrdeći da se ne slaže s koncepcijom lista. Kako ne bi izgubili „Istru“, a s njom i kršćansko-socijalnu struju koja bi s gubitkom lista zasigurno potonula i postala marginalizirana, Milanović se odlučio sam preuzeti njegovo uređivanje.

Ipak, bez financijske potpore i potpore Društva, kršćansko-socijalna je grupa postala marginalizirana, ali je i kao takva nastavila s radom dajući svoj ne tako zanemariv doprinos u borbi istarskih Hrvata, u prvome redu, na kulturno prosvjetnom planu. ¹²³ Također, treba napomenuti da su obje struje, iako po nekim pitanjima neprijateljski nastrojene jedna prema drugoj, bile narodne (nacionalne) pa su kad god je trebalo, nastupale zajednički prema talijanskim vlastima i javnosti. ¹²⁴

¹¹⁹ „Klerikalci“ i „liberalci“ označavali su pogrdni i uvredljivi naziv, pa su se u međusobnom razgovoru pripadnici tih dviju struja izražavali terminima poput: „vi“ i „mi“ ili „vaša“ i „naša“ stuja. S obzirom na to da se ni jedna ni druga skupina nije mogla, zbog pomanjkanja slobode, dovoljno organizirati i javno nastupati, ustaljen je termin umjesto „stranka“, riječ „struja“. Također napominjem da obje stranke, točnije struje, nisu imale svoj pravi, službeni naziv.

¹²⁰ S. Trogrlić, n. dj., 67.

¹²¹ Isto.

¹²² Isto.

¹²³ Isto, 68.

¹²⁴ B Milanović, n. dj., 144.

Slika 4. Oproštajna poruka čitateljima povodom ukinuća lista „Pučki prijatelj“ 28. prosinca 1922. godine.

Broj 51.	U TRSTU, dne 28. prosinca 1922.	God. XXIII.
<p>Polj. tek. račun (C. C. con la posta.)</p> <p>Pretpлата: 12.— L. na godinu, 6.50 L. za pol. godine, 4.— L. za četvrt. godine. Za inozemstvo: 20.— L. na godinu. List se šalje samo onomu, koji pošalje novac naprijed. Pretpлата i oglaš. su plativi i uloživi u Trstu. Izlaz svakog četvrtka uvečer.</p>	<h1>PUČKI PRIJATELJ</h1> <p>GLASILO NARODNE STRANKE U ISTRI</p>	<p>Pojedinačni broj 20 cent.</p> <p>Oglaš.: 10. st. u prvom stupcu po 6.— L. za svaki centimtar visine. Kod višekratnog uvrštenja popust prema dogovoru. Pisma i novac šalju se na naslov: „Pučki Prijatelj“ — Trst, pošt. pretinac 314. (Trieste, Casella postale 314)</p>
<h2>NAŠIM PRETPLATNICIMA I NAŠEMU NARODU.</h2>	<h2>U katakombama</h2>	<h2>Zločin odnarođivanja.</h2>
<p>Poznati su događaji, koji su se bili pojavili između „dvije struje na Kozinskoj skupštini i iza nje.“</p>	<p>Grna se je noć spustila nad Istru i obavila naš narod u njoj. Život našega naroda postaje sve teži i sve mučniji, sličan onomu starih kršćana, koji nijesu smjeli javno ispovijedati svoje vjere, nego su se morali pred jačima skrivati u podzemnim prostorijama katakomba. Ali naš je narod još nesrećniji, jer on nema ni katakomba, u kojima bi se mogao sastati i potražiti utjehe.</p>	<p>Nedavno se je na jednoj konferenciji znamenitih ljudi u Rimu raspravljalo o podobi Julijske Krajine u pokrajine. Osim par njih nijesu se svi ostali obazirali ni na kakav drugi razlog osim na taj, koja će podoba više pospešiti odnarođivanje nas Slavena u Julijskoj Krajini.</p>
<p>Kasnije su se započeli pregovori, da se dodje do sporazuma, koji bi bio koristan našem narodu, a potreba se je sporazuma povećala sve jačim pritiskom onih, koji idu za tim, da našu narodnost što prije istrijebe iz Istre. Od časa, kad su se pregovori započeli, vladalo je primirje sve do danas.</p>	<p>Da osvijetlimo naš položaj nekim primjerima, koji će samo izdaleka dati naslutiti, kakvo je naše stanje.</p>	<p>„Ne čemo da imamo mješano pučanstvo na međama našega Kraljevstva“, govorili su mnogi. Jedan je, da polješa odvratno odnarođivanja, rekao čudne riječi: „Ne čemo, da ih odnarođimo, nego da se s njima stijemo u jedno.“ Drugi je posve ozbiljno izgovorio riječi: „Do par godina se uopće ne će govoriti o Slavenstvu u Istri.“ Nato je treći za šalu uzео arak papira i napisao na njemu velikim slovima riječ: „anibal“ (tjudožder) te ju je postavio pred sve na stol, da bude društvo veselije.</p>
<p>One, koji se okupljaju oko „Pučkog Prijatelja“, vodila je u glavnom želja, da se za Istru brine posebna politička organizacija, slična onoj u Trstu i Gorici sa „Narodnim vijećem“ na čelu. Zato se je i bilo oživjelo „Političko društvo za Hrvate i Slovence u Istri.“</p>	<p>Jedan istarski pjesnik, mlada, zanosna i sveta duša, bio je od našeg uredništva umoljen, da bi pisao što za naš list. Pisali smo mu: ne tražimo od tebe, da pišeš što u političkom smislu, nego napiši samo koju kulturnu pripovijest ili pošalji nam koju pjesmu — to valjda ne će biti za te pogibeljno. Odgovorio nam je, da ne shvaćamo njegovog položaja... Oni, među kojima živi, uzmu za zlo sve, što se napiše u našem jeziku, pa bilo to i najneudržljivijeg sadržaja. Dapače pošlji pismo ili dopisnicu na naslov koje naše novine — to je već zločin.</p>	<p>Ovih dana je jedna iršćanska novina posve bez stida napisala riječi, da smo mi odredjeni za to, da budemo asimilirani (odnarođjeni). A kako bi se stidila tako pisati, kad su se, takve riječi čule i u parlamentu!</p>
<p>Danas javljamo našem narodu, da se je postigao sporazum, koji je formalno sklopljen između „Političkog društva za Hrvate i Slovence u Istri“ i „Istarskog pododbora političkog društva „Edinost“ u Trstu.“ Sporazum je sklopljen na načelu potpune jednakopravnosti među obim strujama.</p>	<p>Drugi nam piše, neka ne pošiljamo na njega nikakvog pisma, jer da „strahovito paže“ na njega.</p>	<p>I tako se više javnije govori, da naš treba odnarođiti. Sve se jače gubi smisao, da je nasilno odnarođivanje isto, što i ubijanje ljudsko naroda, da je to dakle zločin i nemoralno djelo. Zaboravlja se na grlobu odnarođivanja te se govori o toj kao o kakvoj poštenoj stvari.</p>
<p>Uglavljeno je, da se mjesto dosadanih političkih društava i listova osnuje za Istru nova zajednička politička organizacija i novo zajedničko političko glasilo.</p>	<p>U Nerezinama i Čunskom je javno zabranjeno primati hrvatske novine. Bio je priljepljen javni oglas. Ondje se našim ljudima prijeli, da će biti sihom ricinovo ulje, ako budu primali koju hrvatsku novinu. Znak potpune moralne dekadence je taj, što ima tako mnogo ljudi, koji ne uviđaju, da je to kazna više nego barbarska, dapače da bi se barbari nad njom zgražali.</p>	<p>Samo jedno pitanje: što bi oni, koji viču, da treba odnarođiti po milijuna ljudi, rekli, kad bi to trebalo odnarođiti po milijuna ljudi, koji su njihovih smatranjaka u kojoj državi, državi iz jednake države?</p>
<p>Tako dakle sa današnjim danom prestaju izlaziti „Pučki Prijatelj“ i „Stara Naša Sloga“, a mjesto njih izdat će jedan zajednički konsorcij od četiri osobe novi politički tjednik za Istru, „Tiskovno društvo u Pazinu“ izdat će mjesto obustavljenog „Pučkog Prijatelja“ novi nepolitički, kulturno-gospodarski list, koji će se nazivati „Istria“.</p>	<p>Ako slavi koji naš učitelj ili svećenik imendan ili rođendan, ne može pozvati k sebi u veselo društvo nitj uži krug svojih prijatelja, jer se boji, da bi se to uzelo kao politički komplot, to jest ne bi se uzelo, nego samo bi se to upotrebilo kao izlika za dolazak crnih košulja i za navalu.</p>	<p>Istra je prva na udaru. Sve će se ispotrebiti i već se upotrebljava, da se naše pučanstvo odnarođi, sve — što bude nasilnicima na raspolaganje, ne izuzev nitj najružnijih nasilja.</p>
<h3>Na rastanku s „Pučkim Prijateljem“.</h3>	<p>Mnogo je naših osoba, koje se ne mogu usuditi ići u koji istarski gradić, da ne zadju u pogibao nesreće, a možda i smrti. Nedavno se je jedan stariji svećenik samo par časaka zaustavio u nekom istarskom gradiću. Čim je bio prepoznat, skočio je k njemu neki divljak — drukčije ga u Europi nije moguće nazvati — i počeo ga je udarati po leđima i po glavi.</p>	<p>Ali mi se ne smijemo pustiti tako lako progutati. Mi znamo, da bi mnogi htjeli, da nas nema u tim krajevima, ali mi u njima jesmo. To je naša domovina od starine, tu imamo pravo da ostanemo i da živimo. Pripravni smo biti kao državljani lojalni, želimo živjeti u miru i vršiti svoje dužnosti, ali svoju narodnost si nedamo tišupati, jer tada bismo bili beznačajnici i nevrjedniji, da nas zemlja nosi.</p>
<p>Da iskreno priznamo, bilo nam je teško odreći se toga imena, jer je „Pučki Prijatelj“ tako usko spojen sa dušom našega naroda. Ali dovela su nas do toga dva glavna razloga: želja za sporazumom u tim teškim danima i nove teže političke prilike, u kojima je „Pučki Prijatelj“ nailazio na razne zapreke zbog protivničke mržnje, koja je nastala borbom za pravice našega naroda.</p>	<p>Na željeznicama i gdje god vidimo, da nijesu svi našega roda i jezika, moramo često držati zatvorena usta, jer govoriti hrvatski moglo bi značiti „izazivati“.</p>	<p>I mi imamo svoje ljudsko dostojanstvo. I nama je u srce usadjena ljubav do svojega naroda, do svojega jezika i do svega, što je naše.</p>
<p>Dvadeset i tri godine su prošle, u kojima „Pučki Prijatelj“ zalazi Istrom uzduž i poprijeko od sela do sela, od ognjišta do ognjišta, da našem narodu, u prvom redu seljačkom staležu prosvijetljuje razum i oplemenjuje srce i da se bori za narodne pravice — uvijek na temelju katoličkom, narodnom i demokratskom. Rodio se je „Pučki Prijatelj“ u Krku, ustanovljen od biskupa Mahnića, oca hrvatskog narodnog katoličkog pokreta. Zatim je prešao u Pazin, u srce Istre, gdje ga je „Tiskovno društvo u Pazinu“, tada ustanovljeno, preuzelo i za nj mnogo i novca i truda žrtvovalo, a na koncu je radi njega sve izgubilo i još je u dugove zašlo. Iz Pazina je „Pučki Prijatelj“ pred nasiljem i nezaštićen od zakona pobjegao u Trst, gdje danas svršava — žrtvovan narodnom dobru i time postavljen na oltar domovine.</p>	<p>Niti na odborским sastancima zadruga nijesmo sigurni. Slučaj u Baderni je najbolja ilustracija naših prilika.</p>	<p>Nasilno odnarođivanje smatrat ćemo uvijek za ono, što jest — za zločin i zato ćemo se protiv njemu kao protiv nedostojnom djelovanju boriti svom snagom.</p>
<p>„Pučki Prijatelj“ je bio kroz prvih devetnaest godina svog života jedino kulturno-gospodarsko, a zadnje četiri godine jedino političko glasilo našega jugoslovenskoga naroda u Istri. Svaka poštena osoba priznat će mu velike zasluge, koje si je stekao kroz dugi niz godina marljivim, praktičnim i zdravim radom za naše pučanstvo.</p>	<p>Svuda smo prisiljeni. Svoje je jezika ne možemo rabiti nitj u uredima nitj na sudu. Iz škola se hoće da napravi kovačnice odnarođivanja. Iz crkava se izbacuje dapače i pjevanje naših starinskih nabožnih pjesama.</p>	<p>Ne privremena moć i nasilje, nego pravica staviti će konačnu pobjedu!</p>
<p>„Pučki Prijatelj“ će zauzimati jedno od najčasnijih mjesta u povijesti hrvatskog pučanstva Istre.</p>	<p>Na željeznicama i gdje god vidimo, da nijesu svi našega roda i jezika, moramo često držati zatvorena usta, jer govoriti hrvatski moglo bi značiti „izazivati“.</p>	<p>Svijet je dosta velik. Ne zavidjamo življenja drugima, ali i drugi neka pušte živjeti nas!</p>
<p>„Pučki Prijatelj“ će zauzimati jedno od najčasnijih mjesta u povijesti hrvatskog pučanstva Istre.</p>	<p>Niti na odborским sastancima zadruga nijesmo sigurni. Slučaj u Baderni je najbolja ilustracija naših prilika.</p>	<h2>SOLUN.</h2>
<p>A sada se na koncu toplo zahvaljujemo svim pretplatnicima, čitaocima, podupirateljima i prijateljima „Pučkog Prijatelja“ na svoj ljubavi i požrtvovnosti, koju su tomu listu iskazali.</p>	<p>Svuda smo prisiljeni. Svoje je jezika ne možemo rabiti nitj u uredima nitj na sudu. Iz škola se hoće da napravi kovačnice odnarođivanja. Iz crkava se izbacuje dapače i pjevanje naših starinskih nabožnih pjesama.</p>	<p>U tome gradu rođiše se naši slavenski apostoli — sveta braća Ciril i Metod. Već zato je nama Slavenima milo ovo mjesto. Ali sada postaje od velike važnosti po našu braću u Jugoslaviji u pogledu prometa i trgovine jer te njegovo dobro pristanište</p>
<p>Ujedno želimo svakomu posebice i svemu našem narodu zajedno srećnu novu godinu i srećniju budućnost.</p>	<p>Uredništvo „Pučkog Prijatelja“.</p>	

Izvor: Pučki prijatelj, Našim pretplatnicima i našem narodu; Na rastanku s „Pučkim prijateljem“, 28. 12. 1922.

Stanje se s vremenom u kršćansko-socijalnoj grupi počelo popravljati. Naime, dobivena su određena financijska sredstva pa se početkom 1924. godine ponovno tiska „Pučki prijatelj“. Osim toga, kao važan pomak, osniva se i književno društvo „Društvo sv. Mohora za Istru“. Cilj mu je bio održanje narodnoga, tj. hrvatskoga jezika u Istri. Društvo je redovito izdavalo knjige i molitvenike dvadeset godina, od 1924. do oslobođenja 1945. uz djelomični prekid tijekom Drugoga svjetskog rata.¹²⁵ Glavni je osnivač Društva bio beramski župnik Josip Grašić, koji je postao predsjednikom, a tajnikom je i blagajnikom postao Božo Milanović. Milanović će, zapravo, Društvo i voditi sve do 1947. kada će ga komunističke vlasti zabraniti (28. kolovoza 1947.).¹²⁶ Formalno je postao predsjednikom tek 1945. godine. Društvo se prvotno trebalo zvati po svetome Jeronimu, poput onoga u Zagrebu, no taj je naziv podsjećao Talijane na slavenstvo, dok je naziv sveti Mohor bio manje poznat u Istri. Ponovno je oživljavanje Društva popratio i list „Pučki prijatelj“ već u prvome broju 1924. godine.¹²⁷ Uz godišnjak Danicu, svake je godine izlazilo i nekoliko naslova poučnoga karaktera (do 1945. godine ih je izišlo 58), a posebna se pozornost posvećivala štivu za školarce, koji su u talijanskim školama bili izloženi sustavnoj talijanizaciji.¹²⁸

Unatoč brojnim teškoćama, živeći u stalnoj materijalnoj oskudici, s malim brojem suradnika, pod stalnim pritiskom i budnim nadzorom cenzure, Društvo je nema sumnje bilo najznačajnija, a jedno vrijeme čak i jedina legalna hrvatska institucija u vrijeme fašističkoga zatiranja svakoga i najmanjega iskaza hrvatskoga identiteta u Istri. Gledano iz današnje perspektive, može se slobodno reći da je izvršilo svoju povijesnu misiju, naznačenu Pravilima Društva: prosvjećivanje i odgajanje naroda u ćudorednome, narodnome duhu.¹²⁹

Međutim, karabinjeri i fašisti nisu dopuštali slavenske knjige u Italiji, iako su knjige bile u smislu zakona odmah nakon tiska slane kvesture, dotično prefekturi na pregled, Društvo je moralo kriomice razasijati knjige članovima. Takav je način rada bio opasan i dovodio je do problema pa se uza svu opreznost znalo dogoditi da

¹²⁵ Božo Milanović, *Hrvatski narodni preporod u Istri, 2. knjiga*, Istarsko književno društvo Sv. Ćirila i metoda u Pazinu, 1973., 525.

¹²⁶ Ilija Jakovljević, *Razvoj crkvenog nakladništva u Istri*, porečka i pulska biskupija, <http://www.biskupija-porecko-pulska.hr/izdanja/4-razvoj-crkvenog-nakladnistva-u-istri.html>

¹²⁷ Pučki prijatelj, *Bratovščina Sv. Mohora*, 3. siječnja 1924.

¹²⁸ Stipan Trogrlić, *Društvo sv. Mohora za Istru*, istrapedia, ur. Goran Prodan, <http://istrapedia.hr/hrv/2717/drustvo-sv-mohora-za-istru/istra-a-z/>

¹²⁹ Isti, *Mons. Božo Milanović, istarski svećenik (1890.-1980.)*, *Kršćanska sadašnjost, Državni arhiv u Pazinu*, Zagreb, 2011., 72.

knjige završe u rukama karabinjera. Znalo se dogoditi i da poneki svećenici završavaju na sudu zbog dijeljenja knjiga, primjerice župnika je Šimu Frulića u Grdoselu i Leopolda Jurcu u Trvižu tužio kapetan karabinjera sudu jer su dijelili društvene knjige „na javnome mjestu“ bez obrtne dozvole.¹³⁰ Sva je obrana bila uzaludna, a fašistički je sudac (De Mori) osudio oba župnika, svakoga na 500 lira globe.¹³¹ Nadalje, učiteljica je osnovne škole Marija Vodinelić dobila otkaz jer su ju tužili da je izručila jednoj obitelji pjesmaricu „Rožica moja“. Ni Milanović nije bio pošteđen istraga i upita u vezi djelovanja Društva. Cenzura je, također, zahtijevala da se imena gradova, sela, rijeka, gora i dr. pišu talijanskim nazivima. Evo kako je tu naredbu komentirao Milanović: „Tešku nam je brigu zadala naredba da se posvuda upotrebljavaju samo talijanska imena gradova, sela, rijeka itd. Nikako se nismo mogli priučiti na to da pišemo npr. da je netko bio u Pinguento, Bersezio, Villa Padova mjesto u Buzetu, Brseču, Kašćergi itd. Radilo se o mogućnosti zapljene knjiga. Katkada smo si pomagali time što smo napisali „Pazinština“ mjesto Pazin, „Puljština“ mjesto Pula, Tršćanski grad mjesto Trst itd. Na sreću se cenzori nisu uvijek sjetili te naredbe“. ¹³² Na kraju je dana naredba da nijedna knjiga ne smije izići u promet prije negoli bude pregledana i prefektura joj dozvoli daljnju podjelu. Ako se dozvola ne bi dala, knjiga bi propala, a trošak ostao velik.

Milanovića se pokušalo ušutkati na razne načine. Česti su bili javni istupi protiv njega, i preko hrvatskih, i ponekad talijanskih novina. Prve su lažno objavljivale Milanovićevo djelovanje protiv Hrvata i njegove tobožnje želje da se priključe Talijanima, a druge su iznosile njegovo otrovno djelovanje protiv Italije i svega što je talijansko. Osim toga, iznosile su se i njegove navodne sebične i častohlepne namjere. Zato Milanoviću nije preostalo ništa drugo, već sudski tužiti navedene klevete i laži te je potražio odvjetnika, okupio svjedoke i krenuo u proces. Na kraju je tužba završila uspješno pa je već nekoliko dana kasnije „Pučki prijatelj“ objavio članak pod nazivom „Pobjeda istine i pravice“. I druge su novine prenosile vijesti iz sudnice, primjerice zagrepačka je „Narodna Politika“ 26. veljače 1926. završila izvještaj ovim riječima: „G. Milanović je dobio na taj način zadovoljštinu pred našim

¹³⁰ Božo Milanović, *Istra u XX. stoljeću, 1. knjiga*, IKD Juraj Dobrila, Pazin 1992., 236.

¹³¹ Isto.

¹³² Isti, *Hrvatski narodni preporod u Istri, 2. knjiga*, Istarsko književno društvo Sv. Ćirila i metoda u Pazinu, 1973., 530.

sudom, a njegovim kleveticima pao je mraz na obraz“.¹³³ Dok je borba preko novinskih članaka još trajala, Milanoviću je tršćanska policija pretresla stan, ali bezuspješno. U jednome razgovoru s biskupom Fogarom, pazinski potprefekt Arturo Lentini priznaje da je tršćanska policija doživjela strašan neuspjeh i da je pretres dao potpuno negativan rezultat.¹³⁴

Kako izmišljeni i konstruirani novinski članci nisu urodili plodom, Milanovića se napadalo drugim sredstvima. Naime, sastavljene su dvije hrvatske okružnice s njegovim krivotvorenim potpisom, a poslane su raznim hrvatskim svećenicima u Istri u svrhu prototalijanske i protudržavne promidžbe.

Prva je okružnica upućivala župnike „neka u tim, za nas teškim vremenima, rade tajno, samo preko najpouzdanijih osoba koje može župnik potajno pozvati poslije mise u sakristiju i upućivati ih. Tako će pučanstvo zadržati narodni osjećaj i nezadovoljstvo zbog tadašnjih prilika, a svaki progon neka jave u službenoj koverti na naslov župnog ureda u Sv. Ivanu, pa neka se ne boje, jer ako bi trebalo, braniti će nas biskup Fogar koji je veliki prijatelj fašista, ali samo iz taktike“.¹³⁵

Druga je okružnica spominjala Besednjakov govor u rimskom parlamentu „o našim školama zbog kojega je potrebno da svećenici tajno sakupe potpise naših ljudi u svrhu da se dade podrška dr Besednjaku u borbi koju je započeo protiv ministra Fedele u rimskom parlamentu“.¹³⁶

Zadatak je okružnica bio naškoditi Milanoviću, ali i čitavome slavenskom svećenstvu po Italiji. Osim toga, trebale su naštetiti i novinskome listu „Pučki prijatelj“, kompromitirati tršćanskoga biskupa te onemogućiti rad i život narodnome poslaniku dr. Besednjaku. Saznavši za okružnice, Milanović objavljuje članak u kojemu piše: „Izjavljujem ovime pred čitavom javnosti najsvečanije, da nijesam te okružnice nikada napisao niti potpisao niti sam uopće za njih znao, dok ih nijesam ugledao tiskane u listu „Il Piccolo““Il Piccolo“ napada mojega g. šefa zato, što su tobože i njemu bile poslane takve okružnice. Zar ne bi bilo smiješno, da mu ja šaljem okružnice, kad stanujem s njime u istoj kući i svaki dan sjedim s njime za istim stolom? Osim toga

¹³³ Pučki prijatelj, *Pobjeda istine i pravice*, 4. ožujka 1926.

¹³⁴ Danilo Klen, *Neki dokumenti o svećenstvu u Istri između dva rata*, JAZU, Zagreb, 1955., 22. i 70.

¹³⁵ Božo Milanović, *Moje uspomene*, Istarsko književno društvo Sv. Ćirila i metoda u Pazinu, 1976., 75-76.

¹³⁶ Isto, 76.

dokazuje falsificiranje još nekoje pojave, koje su na oko malenkosti, ali za dokazivanje vrlo važne. Na pr. ja nijesam niti urednik „Pučkog Prijatelja“ niti tajnik „narodne stranke“ dotično „Političko društvo za Hrvate i Slovence...“.¹³⁷

Na koncu je i ta epizoda završila uspješno za Milanovića. Otkriveno je da fašist Srećko Jop, nekadašnji Milanovićev suradnik, stoji iza krivotvorenih potpisa. Treba spomenuti da je navedeni Jop već nekoliko puta ranije pokušao naškoditi Milanoviću, ali svaki put bezuspješno.

Fašisti su svakako pokušali talijanizirati istočnojadransku obalu pa su zbog vrlo važna ekspanzionizma pritiskali i na hrvatsko školstvo. Dok su se, iako decimirane, osnovne škole u Istri održale još nekoliko godina, srednje su škole već prvih dana okupacije bile ukinute. Nije preostalo ništa drugo, već da hrvatski đaci iz Istre odlaze u Kraljevinu SHS, kasnije Kraljevinu Jugoslaviju. Međutim, fašističke su vlasti i to pravo oduzeli istarskim đacima pa su na različite načine sprječavale odlazak djece u Jugoslaviju, dok, naposljetku, nisu zabranili prijelaz preko granice oduzimajući i uskraćujući putnice.¹³⁸ Potpuna je zabrana došla 3. prosinca 1928. godine Musolinijevim nalogom.

Ni učitelji nisu mogli obavljati svoj posao svojevrijedno. Njihov je rad, također, bio pod povećalom vlasti, primjerice po nalogu ministra prosvjete svi su slavenski učitelji morali dati izjavu pripadaju li ili su pripadali jednome od ovih udruženja: Političkom društvu „Edinost“ u Gorici, Školskom slovenskom društvu, Društvu sv. Mohora, Savezu slovenskih gimnastičkih društava ili Gimnastičkome društvu „Concordia“.¹³⁹ Ako se ustanovilo da djeluju propagandistički, da gaje neprijateljske osjećaje prema talijanskim ustanovama, da su slavenski iredentisti ili pak primaju slavenske novine, bivali bi otpušteni s radnoga mjesta ili u blažoj varijanti premješteni. Najžešći je val otpuštanja hrvatskih učitelja provođen od 1919. do 1923. godine, koji je nastavljen i godinama kasnije. Posljedica mu je bila prekidanje nastave na hrvatskome jeziku u svima prvim razredima, ali i prisilno skraćivanje osnovnoga školstva sa šest na četiri

¹³⁷ Pučki Prijatelj, *Dva nova falsifikata*, 1. srpnja 1926.

¹³⁸ Vjekoslav Bratulić, *Dokumenti o obrani i istrebljenju hrvatskih škola u Istri pod Italijom*, JAZU, Zagreb, 1955., 64.

¹³⁹ Isto, 55.

godine, iako je reforma tražila petogodišnje školovanje.¹⁴⁰ Stoga ni ne čudi da su Hrvati slali svoju djecu u Kraljevinu SHS na školovanje.¹⁴¹

Slika 5. Mussolinijev brzojav 3. prosinca 1928. godine

Regia Prefettura di Fiume

TELEGRAMMA DECIFRATO

PROVENIENZA	GIORNO E MESE		ORE E MINUTI	
	di partenza	d' arrivo	di partenza	d' arrivo
Roma	3. XII. 1928.		16.35	16.45.

N. 40953 - Prefetto Fiume

*con il rilascio più agevole
a studenti secondari e universitari
per recarsi a frequentare le scuole
in Jugoslavia o in Russia
Mussolini*

B. PREFETTURA DEL CAPOD'ISTRIA
CABINETTO
Data 4 DIC. 1928 Anno VII
N.
Serie 1400 - 8 P.

Izvor: Vjekoslav Bratulić, *Dokumenti o obrani i istrebljenju hrvatskih škola u Istri pod Italijom*, JAZU, Zagreb, 1955., prilog 7.

Zbog cjelokupnoga stanja u Istri tijekom međuratnoga razdoblja, Milanović uviđa važnost svećeničkoga poziva, ali i njihovu nacionalno-političku ulogu. Početkom 1938. godine u podužem pismu upućenome hrvatskim bogoslovima u Gorici, iznosi svoj koncept svećenstva kao narodnoga radnika, potrebu odgoja za tu ulogu, kao i neke praktične upute da bi bogoslovi, kao budući svećenici, mogli

¹⁴⁰ Darko Dukovski, Politički, gospodarski i socijalni uzroci egzodusa istarskih Hrvata u vrijeme talijanske uprave 1918.- 1943., *Talijanska uprava na hrvatskom prostoru i egzodus Hrvata (1918-1943.)*, ur. Marino Manin, Zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenog skupa, Hrvatski institut za povijest, Društvo Egzodus istarskih Hrvata, Zagreb, 2001., 105.

¹⁴¹ Isto.

adekvatno ispuniti tu ulogu: „Vi imate postati ne samo svećenici nego i narodni radnici i vođe. Radi toga treba da se spremate za tu važnu zadaću“. ¹⁴² Milanovića je na tu izjavu potaknulo i nastojanje talijanske fašističke politike da i crkvu talijanizira pa je bila u opasnosti upravo i njihova nacionalna pripadnost i svijest o potrebi nacionalnoga rada. Milanović se kao neprijeporni autoritet među istarskim svećenicima, osjetio pozvanim da svoje buduće kolege upozori da u ime vječnih ideala ne bi smjeli zanemariti ni one zemaljske, u koje je, po njemu, spadala borba za opstanak hrvatskoga naroda u Istri, dotično „da ostane svoj na svome, da zadrži svoj jezik i svoje običaje te da svoju dotadašnju kulturu ne izgubi nego da si je sačuva i dalje izgrađuje, ukratko da kao narod ne propadne nego i dalje da živi“. ¹⁴³

Sredinom 1938. godine imenovan je tršćanskim biskupom Antonio Santin, biskup iz Rijeke. On je već početkom svoga djelovanja, zauzeo negativan stav prema hrvatsko-slovenskim jezičnim zahtjevima. Strogo je branio svećenicima uporabu hrvatskoga i slovenskoga jezika u obredima. Osim toga, u nekim je župana odredio da svećenici podučavaju djecu u crkvi vjeronauk na talijanskome jeziku. Santin je još smatrao da hrvatske župe treba nadomjestiti talijanskim svećenstvom, a Milanović ga je zamolio da to ne čini. O tome događaju piše: „Nato mi je jednostavno odgovorio: ja ću slati u slavenske župe slavenske svećenike koji ne znaju ništa slavenski. A zašto? – upitao sam ga. Da nauče – odgovorio je Santin. Rekao sam mu: Ako ne poznaju jezik, kako će propovijedati? Odgovorio mi je: Dovoljno je da znadu malo nešto pročitati“. ¹⁴⁴ U tome je razgovoru s Milanovićem Santin otkrio svoje namjere. Očito je namjeravao provesti odnarođivanje kroz crkvenu aktivnost jer je jedino tako i bilo moguće, smjenom hrvatskih, a nadomještanjem talijanskih svećenika.

Santin je provodio još neke postupke protiv Hrvata i Slovenaca, a vrlo je emocionalno za Milanovića, bilo imenovanje Zvonimira Brumnića, tadašnjega profesora hrvatskoga jezika i prefekta u koparskome sjemeništu, upraviteljem župe u Zrenju i postavljanje Zvonimira Zamliča, svećenika Porečko-pulske biskupije na njegovo mjesto. Zapisao je: „Ta me promjena pogodila u srce. Smatrao sam je političkim činom, uperenim protiv nas Hrvata. Iz sjemeništa je bio izbačen ondašnji (hrvatski, op. aut.) svećenik, a na njegovo mjesto bio imenovan drugi, koji se

¹⁴² Stipan Trogrlić, Nacionalnopreporodni rad mons. Bože Milanovića u tršćanskom razdoblju 1922.-1945., *Histria: godišnjak Istarskog povijesnog društva*, sv.1 br.1 srpanj 2011., 151.

¹⁴³ Isto, 151-152.

¹⁴⁴ B. Milanović, n. dj., 101.

pokazivao protivan nama i našim narodnim idealima te se pridružio Talijanima (Sirottijevoj skupini). Dok je od svih cijenjeni Brumnić ostao u Kopru i kao svećenik bio običan nadglednik đaka, Zamblich je odmah imenovan sjemenišnim podravnateljem (vicerektor). Za podučavanje hrvatskog jezika u srednjoj školi nije bio nipošto spreman, ali se o tome nije vodilo računa (...).¹⁴⁵ Taj se biskupov potez nije mogao nikako opravdati pastoralnim razlozima jer se umjesto dotadašnjega župnog pomoćnika Ernesta Belea, premještenoga u Sovinjak moglo imenovati drugoga svećenika, time više što je u župnoj kući u Sovinjaku već boravio jedan svećenik, koji je ubrzo, također, premješten.¹⁴⁶

Protiv svih tih nepravdi Milanović se, kao autor uz druge hrvatske i slovenske svećenike, borio spomenicama koje je slao biskupu Santinu, ali i Svetoj stolici. Međutim, spomenice su polučile malim uspjehom, a neke su od njih prouzročile protuučink i još strože represije. Nažalost, represivne su mjere talijanskih fašista prouzročile i odlazak političko-kulturnih radnika iz Trsta i Gorice pa je netom prije rata, Milanović, u Trstu ostao kao jedini političko-kulturni radnik za stanovništvo u Istri. Njegovo se tadašnje djelovanje, radi preglednosti može podijeliti u pet djelova: izdavanje knjiga Društva sv. Mohora za Istru i molitvenika, briga za hrvatske istarske sjemeništarce i bogoslove, održavanje veze s biskupima, održavanje veze s hrvatskim i slovenskim svećenicima i održavanje veze s prijateljima u Hrvatskoj.¹⁴⁷

Takvim se radom bavio do 1940. godine kada fašistička Italija više nije odobravala niti jednu hrvatsku i slovensku knjigu, čime zadaje smrtni udarac daljnjemu izdavanju hrvatskih i slovenskih knjiga. Uskoro započinje Drugi svjetski rat, a borbu umjesto knjiga, odrađuju tenkovi i zrakoplovi.¹⁴⁸

5. TIJEKOM DRUGOG SVJETSKOG RATA

U međuratnome će razdoblju, posebice neposredno nakon Prvoga svjetskog rata, u sveopćoj gospodarskoj, političkoj, društvenoj i duhovnoj krizi u nekim

¹⁴⁵ Stipan Trogrlić, *Mons. Božo Milanović, istarski svećenik (1890.-1980.)*, Kršćanska sadašnjost, Državni arhiv u Pazinu, Zagreb, 2011., 97.

¹⁴⁶ Isto, 99.

¹⁴⁷ B. Milanović, n. dj., 90.

¹⁴⁸ Isti, *Hrvatski narodni preporod u Istri, 2. knjiga*, Istarsko književno društvo Sv. Ćirila i metoda u Pazinu, 1973., 538.

zemljama nastati, oblikovati se i uspješno instalirati totalitarni režimi temeljeni na posebnim političkim tradicijama – konzervativno-građanskim, nacional-liberalnim i revolucionarno-socijal-demokratskim te komunističkim.¹⁴⁹ Kada demokracija više nije nudila rješenja, morala se dogoditi promjena bilo fašistička, nacistička, komunistička ili neka druga, svakako se prikazala u dijametralnoj suprotnosti s demokracijom i liberalizmom.

Jedan je od primjera taj što je Njemačka morala priznati isključivu krivnju za Prvi svjetski rat. Nije smjela imati vojsku i vojnu obvezu, morala je predati ili uništiti većinu svoga naoružanja, oduzete su joj pokrajine Lorraine i Alsace i vraćene Francuskoj te su određeni teritoriji ustupljeni Belgiji, Danskoj, Poljskoj i Litvi. Osim toga, zabranjeno joj je ujedinjenje s Austrijom i oduzete su joj prekomorske kolonije, a najteži joj je teret bila ratna odšteta od 126 milijardi zlatnih maraka, koje je plaćala savezničkim zemljama. Uvjeti su ugovora bili iznimno teški, nadasve pretjerani, pa je reakcija na takvo, krizno stanje, bila stvaranje radikalnih nacionalista koji su nudili brza i efikasna rješenja.¹⁵⁰

Pojavu je fašizma u Italiji, također, na prvome mjestu omogućila žestoka privredna i društvena kriza po završetku Prvog svjetskog rata. Fašistički je pokret svoju snagu i masovnost zasnivao na bučnoj i žestokoj agitaciji u prilog neispunjenih talijanskih imperijalističkih težnji. Ostale su sile, prema tvrdnji te promidžbe, ponizile i opljačkale Italiju, uslijed čega je ona dospjela u nenasnu ekonomsku krizu.¹⁵¹ Dakle, ako bi ušla u rat, Italija bi ponovno mogla revitalizirati već napola ispunjene ideje o imperijalističkom širenju na prostore istočnojadranske obale. Na koncu je Italija tijekom rata uspjela u svome naumu. Naime, Ante Pavelić, poglavnik Nezavisne Države Hrvatske je potpisao s Benitom Mussolinijem Rimske ugovore 18. svibnja 1941. godine. Njima je na području sjevernoga Jadrana Italiji predao područje Sušaka i Čabra, sve otoke, osim Paga te cijelu obalu od utoka Zrmanje u Novigradsko more do Splita, Boke kotorske i sve otoke, osim Brača i Hvara.

Do početka Drugog svjetskog rata je došlo 1. rujna 1939., kada je Njemačka započela ofenzivu prema Poljskoj, zbog čega su joj dva dana kasnije Velika Britanija i

¹⁴⁹ D. Dukovski, *Ozračljena povijest – Uvod u suvremenu povijest Europe i Europljana*, Leykam international, Zagreb 2012., 283.

¹⁵⁰ Više o tome vidi u: Isto, 221-222.

¹⁵¹ Čedomir Popov, *Od Versaja do Danciga*, BIGZ, Beograd, 1976., 106.

Francuska objavile rat.¹⁵² Uskoro se ratu, ovoga puta na strani Njemačke, priključila Italija. Njezinom će objavom rata prostor Istre i Dalmacije ponovno biti uključen u ratna previranja, posebice 1941. godine, kada s Njemačkom nagovještava rat Jugoslaviji.

Ulaskom su Italije u rat protiv Jugoslavije započele prisilne konfinacije sviju sumnjivih, odnosno, sviju onih za koje se sumnjalo da mogu svojim djelovanjem naštetiti Italiji. Jedan je od konfiniranih bio i Božo Milanović, koji je na prijedlog špijunske fašističke organizacije u konfinaciji, u Bergamu, proveo dvije i pol godine, a za to je vrijeme pisao dva dnevnika u kojima je bilježio posjete i dnevne događaje. Najčešće su to bile informacije o ratnim događanjima, ali i dr.

U konfinaciji je bio do propasti fašizma. U ljeto su 1943. godine, angloameričke snage izvršile invaziju na Siciliju. Nakon pada Palerma, kada je nezadovoljstvo Mussolinijevim režimom bilo na vrhuncu, sam je Mussolini na sastanku Velikoga fašističkog vijeća svrgnut, a fašistički je režim srušen državnim udarom umirovljenoga talijanskoga maršala Pietra Badoglia.¹⁵³ Mussolini je po kraljevu nalogu bio uhićen i pritvoren na planini Gran Sasso, dok je fašistička stranka bila raspuštena. Iako mu je više smetao nego godio, njegov je pad bio težak udarac za Hitlera jer je dio svojih snaga morao prebaciti u Italiju.¹⁵⁴

Ubrzo nakon kapitulacije Italije i dolaska Hitlerove vojske, Milanović biva obaviješten o smrti brata Šime, kojega su ubili Nijemci. Tada, nakon svega, Božo, na svoju ruku odlazi iz konfinacije, bez talijanske dozvole. Kvestura je brzo doznala za njegov odlazak pa su već istoga dana pretražili njegov iznajmljeni stan. No, on je već tada bio na putu za Trst u koji je sretno stigao nakon dvije i pol godine konfinacije. Sreća je bila kratkotrajna, a ubrzo ga je sustigla tužna vijest o smrti njegova nećaka. Zbog svojevoljnoga je odlaska iz konfinacije prenoćio i u zatvoru. Osudili su ga njemački zapovjednici, što je u jednu ruku bilo dobro jer je tako bio spašen od Talijana. Da su ga kojim slučajem ulovili Talijani, kazna bi, vjerojatno, bila puno stroža, a možda bi bio osuđen i na smrt.¹⁵⁵

¹⁵² Ivo Goldstein (ur.), *Povijest 17; Predvečerje rata i drugi svjetski rat (1936.-1945.)*, Jutarnji list, Zagreb, 2017., 248.

¹⁵³ D. Dukovski, n. dj., 361

¹⁵⁴ Isto.

¹⁵⁵ B. Milanović, n. dj., 116.

Kapitulacijom su Italije na njezin teritorij došli Nijemci. Pokušali su je zadržati u svojoj vlasti i spriječiti prodiranje engleskih i američkih trupa. Tada su Nijemci bili ti koji su donosili odluke, a s obzirom na to da talijanska vlast više nije odlučivala ni o tisku u Trstu i Istri, Milanović se prihvatio posla. Najprije je sastavio zidni kalendar, koji je 1944. godine tiskao u 10 tisuća primjeraka, a ponovno je 1945. kalendar tiskao u 15 tisuća primjeraka. Iste je godine tiskao i Prvu čitanku (23 tisuće primjeraka), molitvenik Oče budi volja tvoja (50 tisuća primjeraka) te Oče naš (40 tisuća primjeraka).¹⁵⁶

6. NAKON DRUGOG SVJETSKOG RATA

Drugi se svjetski rat približavao kraju, a Titove su čete nadirale u Jugoslaviju i Istru, tjerajući s tih prostora preostale Nijemce. No, čak i kada je Njemačka vojska bila protjerana i teritorij je bio oslobođen, za pripojenje je trebalo čekati odluku Mirovne konferencije u Parizu, u kojoj su odlučivali predstavnici Sjedinjenih Američkih Država, Engleske, Francuske i Rusije.

Da priključenje Istre Jugoslaviji ne zahtijeva samo nova komunistička vlast, trebalo je dokazati i istarsko svećenstvo, koje je po tome pitanju, na čelu s Božom Milanovićem, dalo svoj izuzetan obol. Nova je vlast zahtijevala od Milanovića sastanak s tadašnjim tajnikom Oblasnoga narodnog odbora za Istru, Dušanom Diminićem i blagajnikom Ivanom Motikom. Do Milanovića su došli preko seljaka Ivana Kolića iz Barbana, koji je savjetovao članovima Oblasnoga odbora da se obrate njemu, ako žele biti u vezi s istarskim svećenstvom. I Ljubo Drndić, jedan od prvih organizatora NOP-a u Istri, u svojim je sjećanjima, također, pisao da mu je tinjanski svećenik Zvonimir Brumnić savjetovao da kontaktira Milanovića, tj. da se na njega može osloniti. O razgovoru zapisuje kako je Brumnić govorio o Milanoviću s izuzetnim poštovanjem.¹⁵⁷

Za novu je vlast bilo vrlo važno pridobiti svećenstvo na svoju stranu. Milanović je njihov stav razumio, međutim, shvaćao je i važnost suradnje s novom vlasti pa je na sastanak s predstavnicima Oblasnoga narodnog odbora za Istru odmah pristao jer bi se hrvatski narod u Istri pod Italijom odnarodio i vjerojatno bi kao narod nestao. I

¹⁵⁶ Isto, 114.

¹⁵⁷ Ljubo Drndić, *Oružje i sloboda Istre 1941-1943.*, Školska knjiga i Glas Istre, Zagreb, 1978., 77.

druga vjerska pitanja ne bi bilo moguće riješiti pod talijanskom upravom. Zato je Milanović pristao na sastanak koji se ostvario u srpnju 1945. godine.

U drugoj polovici osamdesetih godina XX. stoljeća, Dušan Diminić u svojim sjećanjima piše da su na sastanku Oblasnoga NOO-a bili obaviješteni da je svećenik Milanović predao Nijemcima memorandum o uređenju Istre i o tome da se neki svećenici izjašnjavaju protiv oružanih akcija i novодоšlih partizanskih vojnih rukovodilaca. Unatoč tome, odlučili su da neće prekinuti svoja nastojanja da i tu grupu svećenika približe svojem pokretu.¹⁵⁸ Osim što se Milanovića teretilo da je inicirao slanje memoranduma Friedrichu Reineru, njemačkome pokrajinskom zapovjedniku u Trstu u kojem se od njemačke vlasti tražilo pravo pouke u školama na hrvatskome jeziku, uporaba hrvatskoga jezika u crkvi povratak kućama pripadnika partizanskih jedinica, amnestija za političke zatvorenike i sl., teretilo ga se i za navodno održavanje kontakata s predstavnicima Crvenog križa NDH u Trstu, veze s vatikanskom diplomacijom i Ivanom Marijom Čokom, ministrom u izbjegličkoj kraljevskoj vladi. Naposljetku, teretilo ga se i za suradnju s Nijemcima jer je od njih tražio krajem 1943. godine dozvolu za izdavanje kalendara, a to je bilo dovoljno da ga se optuži za suradnju s Nijemcima jer kako bi bez te suradnje dobio dozvolu.¹⁵⁹ U takvim optužbama Milanović nije bio izuzetak. Općenito se dolaskom nove vlasti pritiskalo svećenstvo, ali je to pritiskanje do 1947. bilo isključivo u smislu javnih optužbi, ometanja u izvršavanju svećeničke službe i slično, bez radikalno-revolucionarne represije. Međutim, unatoč navedenim optužbama, suradnja se između Milanovića kao predstavnika hrvatskog svećenstva u Istri i komunističke vlasti nastavila.

Milanović nije bio siguran hoće li NOP zaista nastaviti suradnju s njime ili ga samo žele privući u Istru i likvidirati, s obzirom na to da su izrečene optužbe prema njemu bile zaista ozbiljne. Zato se odlučuje napisati pismo Oblasnome NOO u kojeme odbija i objašnjava sve optužbe na svoj račun. Pokazalo se da je ta odluka bila ispravna jer je kasnijih godina u jednome razgovoru s Milanovićem, predsjednik istarskoga Oblasnoga odbora, Josip Šestan rekao: „Da smo Vas tada dobili u ruke, mi bismo Vas bili ubili“.¹⁶⁰

¹⁵⁸ Dušan Diminić, *Istra u partizanskom notesu*, Istarska naklada, Pula, 1986., 83.

¹⁵⁹ S. Trogrlić, n. dj., 112.

¹⁶⁰ Božo Milanović, *Istra u XX. stoljeću, 2. knjiga*, Josip Turčinović d.o.o., Pazin, 1996., 106.

Nakon što je redom odbacio sve optužbe, pismo završava riječima: „Sada, nakon rada u 25-godišnjem talijanskom i fašističkom ropstvu, spreman sam sudjelovati s vama u radu za dobro naroda, ako to želite, ali uz uvjet da ne gledate na me s nepovjerenjem i da stanete na put klevetama. Ako vam moja suradnja nije poželjna, ja sam pripravan drage volje povući se posve u privatni život i iz zakutka željeti vam uspjeh u radu za sreću našeg naroda u Istri. Ja znam da je doba djelovanja mojega i mojih prijatelja završeno i da se je na obzorju pojavila vaša nova sila. Kao što je do sada bilo naše doba, tako nastupa sada vaše doba. A u vrijeme vašeg rada želim da Bog očuva vas i naš narod od nesreće i teških iskušenja“.¹⁶¹

Zadnje poglavlje pisma upućuje na Milanovićevu sljubljanje s novom komunističkom vlasti. Točno, Milanović će njihovoj suradnji ustrajati kroz čitav život, ali ne što bi naivno vjerovao kako je postojeće društveno i državno uređenje najbolje od svih mogućih, već zato što je kao pragmatičan čovjek, uzdižući narodne potrebe iznad uskih staleških interesa, nastojao „iskoristiti“ vlast za dobrobit vlastitog naroda.¹⁶²

Osim navedenoga, Milanović se u pismu žali i na svoje tjelesno stanje, tj. na probleme uzrokovane fašističkim napadajima dvadesetih godina XX. stoljeća. Od tada ga muči želučana bolest, gastritis, koja mu se često ponavlja, a naročito nakon putovanja, umora ili uznemirenosti. Unatoč bolesti, vrlo je aktivan i nimalo se ne štedi u obavljanju svojih narodno-preporodnih, ali i duhovno-svećeničkih poslova pa će upravo goruća pitanja nadolazećih godina od njega stvoriti prepoznatljivu ikonu istarskoga XX. stoljeća.

Na sastanku su obje strane dogovorile suradnju i uzajamnu pomoć s ciljem oslobođenja Istre. Osim toga, Milanović je želio zgradu Đačkoga doma u Pazinu, koja je, ionako, izgrađena crkvenim novcem, u istoj zgradi osnivanje sjemeništa s osam razreda gimnazije, osnivanje Istarskoga svećeničkog društva, izdavanje vjerskoga lista te podučavanje vjeronauka u školama. Također je želio da Društvo sv. Mohora za Istru djeluje u Istri i tiska knjige, molitvenike i katekizme. Nova je vlast sve želje prihvatila, a osim toga je obećavala i slobodan povratak nekim hrvatskim osobama.

¹⁶¹ D. Diminić, n. dj., 83; Čitav prijepis pisma je na 168-172.

¹⁶² S. Trogrlić, n. dj., 114.

Jedini je prijedlog koji je odbacila bilo korištenje Milanovićeve „Prve čitanke“ u istarskim osnovnim školama.¹⁶³

Želja je druge strane bila da Milanović posreduje kod drugih istarskih svećenika prihvaćanje rezolucije u svrhu priključenja Istre Hrvatskoj, odnosno Jugoslaviji. Milanović je to odmah dragovoljno obećao jer je to ionako već bila želja većega dijela istarskoga svećenstva. Vjerujući novoj vlasti, hrvatski su i slovenski svećenici uputili ubrzo i memorandum Savezničkoj komandi u Trstu, gdje ističu da unatoč brzom razočarenju u novu, partizansku vlast, žele i hoće priključenje Jugoslaviji, ali ne kao komunističkoj, već istinski demokratskoj i narodnoj.¹⁶⁴ Kratko je vrijeme i sam Milanović vjerovao u uspostavu parlamentarne demokracije u Jugoslaviji, ali je ubrzo shvatio da nova vlast nema nikakve nakane za dijeljenje vlasti s drugim. Unatoč tome je, zbog već spomenutih razloga, nastavio surađivati s njom.

Dakle, sljedeći je važan korak bio razriješiti pitanje granica između Italije i Jugoslavije. Na temelju je odluka Konferencije u Potsdamu (17. svibnja 1945.) u Londonu od 11. rujna do 2. listopada 1945. bila sazvana konferencija na kojoj su ministri vanjskih poslova SAD-a, SSSR-a, Velike Britanije, Francuske i Kine raspravljali o razgraničenju između tih dviju država.¹⁶⁵ Svaka je strana iznijela svoj prijedlog, a reakcije su na njih među stanovništvom izazvale najveće ogorčenje i razočarenje.¹⁶⁶ Milanović je, također, zauzeo negativan stav o savezničkim prijedlozima te se nadao da visoke vlade, pune odgovornosti pred ljudima i Bogom ipak neće rascijepati zemlju i neće ponovno baciti jedan dio Julijske Krajine u očaj i nesreću.¹⁶⁷

Za Jugoslaviju je bio najpovoljniji ruski prijedlog, sličan samom prijedlogu Jugoslavije. Po njemu bi čitava Julijska Krajina sa Tržićem, Goricom, goričkim Brdima, Krminom, Čedadom, Beneškom Slovenijom i Kanalskom dolinom pripala Jugoslaviji. Najgori je bio američki, koji je išao na ruku Talijanima jer bi po njemu Italija trebala dobiti čitavu zapadnu Istru, grad Pazin, južni dio Istre s Pulum te u istočnoj Istri Rašu (rudnik) i Labin. Engleska je linija, također, Italiji ostavljala Pulu i

¹⁶³ Božo Milanović, *Moje uspomene*, Istarsko književno društvo Sv. Ćirila i metoda u Pazinu, 1976., 122.

¹⁶⁴ S. Trogrlić, n. dj., 123.

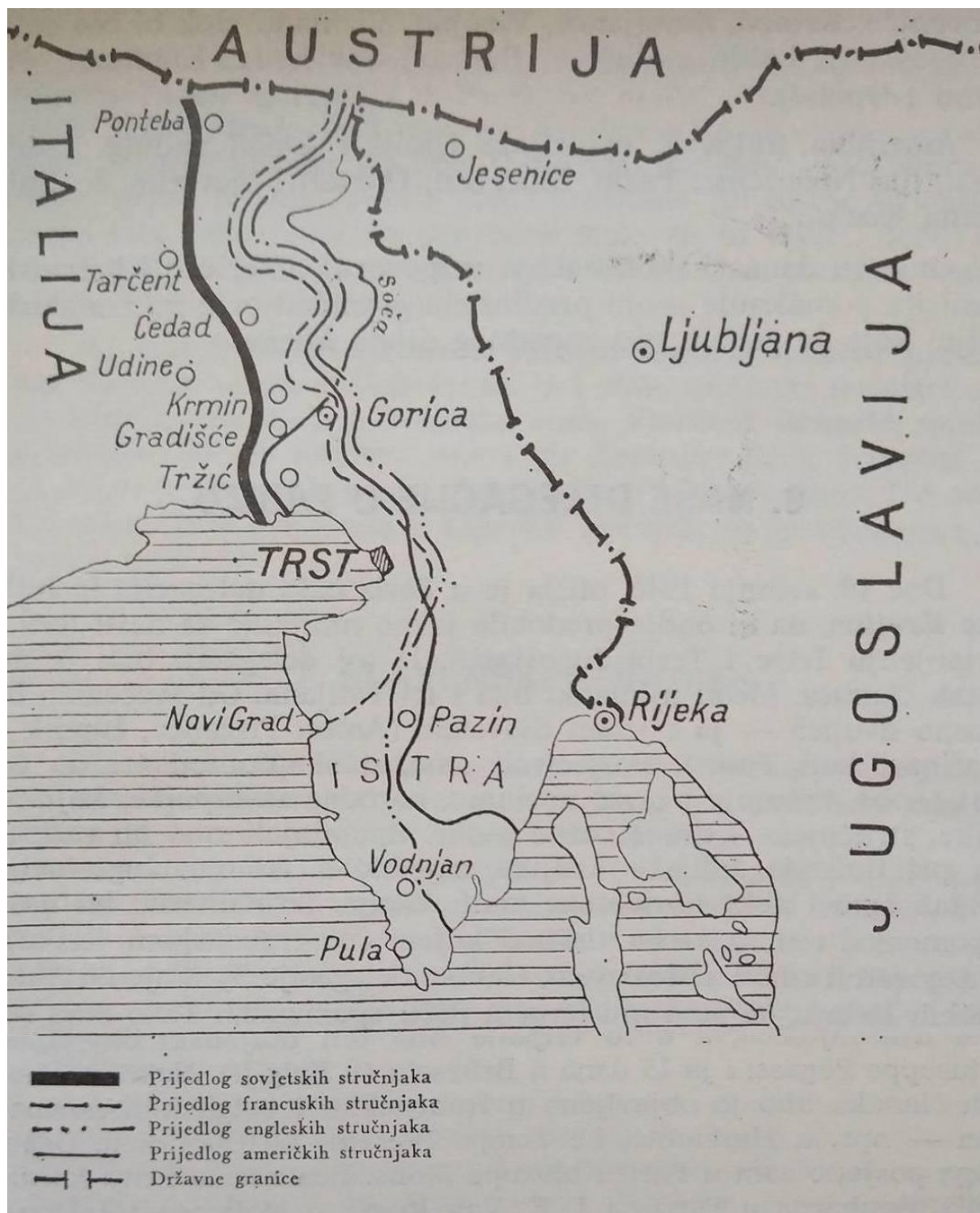
¹⁶⁵ Isto, 124.

¹⁶⁶ Glas Istre, *Nema veće nepravde u svijetu nego pismenom odlukom oduzeti narodu slobodu i zemlju koju je izvojevao krvlju svojih najboljih sinova*, 21. svibnja 1946.

¹⁶⁷ Isto, *Izjava Bože Milanovića i Pogassi-a belgijskoj štampi*, 8. lipnja 1946.

zapadnu Istru, ali joj je oduzimala Labin, Rašu, Svetvinčenat, Motovun i Oprtalj, dok je Francuska ostavljala Jugoslaviji čitavu Istru izuzevši Bujštinu i Koparštinu sjeverno od donjega toka Mirne i zapadno od Oprtlja.¹⁶⁸

Slika 6. Prijedlozi za razgraničenje između Italije i Jugoslavije

Izvor: Božo Milanović, Hrvatski narodni preporod u Istri 2, Istarsko književno društvo Sv. Ćirila i metoda u Pazinu, 1973., 609.

¹⁶⁸ Božo Milanović, *Istra u XX. stoljeću, 2. knjiga*, Josip Turčinović d.o.o., Pazin, 1996., 307.

Na konferenciji su sudjelovali i predstavnici Italije i Jugoslavije. Jugoslavensku je stranu predstavljao ministar vanjskih poslova Eduard Kardelj, koji se u pregovorima obilato služio Milanovićevim elaboratom „Zašto mora Julijska krajina pripasti Jugoslaviji“. U prvi je plan stavljao etničke razloge jer je trebalo pokazati ne samo brojčanu prevlast „slavenskoga“ elementa u Julijskoj krajini, već i više njegovu kompaktnost u naseljenosti toga područja: „Talijani sežu kompaktno do Soče, dotično do Trzića (Monfalcone), a odatle dalje počinje slavensko pučanstvo. Talijani su dakle sa svojim gradićima na tuđem teritoriju. To vrijedi ne samo za Goricu, koja je po svom pučanstvu mješovita, i za Trst, u kojem su već sama predgrađa slovenska, nego također i za zapadnu istarsku obalu, gdje je također među talijanskim gradićima nastanjeno hrvatsko pučanstvo“.¹⁶⁹

Na konferenciji nije dano konačno rješenje o podjeli granica, već je dana odluka da će Saveznici, radi utvrđivanja što točnije etničke slike, u Julijsku krajinu uputiti posebnu komisiju. Komisija je po danu zalazila u razna istarska mjesta, a ako se tko javio s njime bi razgovarali. Milanović je uz druge dokumente delegaciji predao i statistiku hrvatsko-slovenskih, talijanskih i mješovitih župa u Istri. Na temelju je biskupijskih šematizma (popisa župa, svećenika, bogoslova itd.) i osobnoga poznavanja, dokazao da u Istri ima 75 % hrvatskih i slovenskih župa, 12 % talijanskih i 13 % mješovitih.¹⁷⁰ Osim toga, spomenuo je nekadašnji broj istarskih Talijana, hrvatski karakter Istrana, koji dokazuju imena polja, dolina, brjegova, narodne pjesme, priče, običaje te hrvatsko stradanje pod Italijom, nesposobnost talijanske nacije za pravedno vladanje nad drugim narodom, ekonomsku i geografsku cjelinu Istre itd.

Nakon odlaska savezničke delegacije iz Istre, u svibnju 1946., Milanović se s ostatkom delegacije iz Julijske Krajine uputio u Pariz. Naime, (komunistička) je vlast naredila da će u Pariz ići delegacija iz Julijske krajine da ondje pridobije javno mišljenje u svrhu priključenja Istre i Trsta Jugoslaviji. Nekoliko dana nakon dolaska (14. svibnja) Milanović će u razgovoru s katoličkim novinarom Walterom Eberhardom izreći rečenicu koja će ga obilježiti za čitav život. Rečenicu koja se s entuzijazmom ponavlja i danas, godinama nakon njegove smrti. Na Eberhardov upit zašto oni, svećenici, žele radije dospjeti pod komunističku Jugoslaviju nego pod katoličku Italiju,

¹⁶⁹ Isto.

¹⁷⁰ Isti, *Moje uspomene*, Istarsko književno društvo Sv. Ćirila i metoda u Pazinu, 1976., 136.

Milanović odgovara: „državne se granice određuju za stoljeća, dok se režimi mijenjaju, a pod Italijom je u opasnosti život našeg naroda“.¹⁷¹

Iako na prvi pogled može čuditi to što Milanović kao katolički svećenik nastupa za komunističku, ateističku Jugoslaviju, zbog već spomenutih narodnooslobodilačkih razloga i vjerskih ustupaka koje im je nova vlast pružila (barem se tada tako činilo), razumljiv je njegov odabir. Nadoda li se tomu i sva zvjerstva koja je u prethodnom režimu proživio, za Milanovića druge nije ni bilo.

U Parizu se Milanović u društvu s Antonom Piščancem¹⁷² sastao i s mnogim drugim značajnim osobama, ministrima, književnicima, svećenicima, novinarima itd., među kojima je bio i pariški kardinal Suhart. Prema riječima Josipa Šestana, na Kardinalovo pitanje zašto svećenici traže priključenje Jugoslaviji kada ih ona proganja, Milanović je navodno odgovorio: „Slovensko i hrvatsko svećenstvo Julijske krajine, kao i Jugoslavije, potpuno se uvjerilo u to da se crkva može potpuno slobodno razvijati i da uživa svu pomoć“.¹⁷³ Ako je Milanović zaista rekao navedenu izjavu te ona nije plod Šestanove konstrukcije, može se zaključiti da Milanović u trenutku pregovora još uvijek naivno vjeruje komunističkoj vlasti te očekuje od njih vjerske ustupke i slobodu. Drugi je mogući razlog bio s obzirom na trenutak u kojemu ona nastaje, prikaz Milanovićeve uvjeravanja kardinala u ispravnost svećeničke odluke da Julijska Krajina stupi u Jugoslaviju, dakle za dobrobit naroda, a ne osobnih uvjerenja.

Biskup je Santin u pismu 22. lipnja 1946. dao sličnu izjavu, osvrćući se na audijenciju Milanovića i Piščanca kod kardinala Souharda, zapisujući da su oba svećenika izjavila da Crkva u zoni B uživa slobodu i da je priključenje Trsta i Istre Jugoslaviji stvar koja odgovara prirodnom pravu.¹⁷⁴ Dakle, čini se da je Milanović kardinalu zaista rekao da Crkva uživa slobodu, no ne na način kako tvrdi Šestan. On preuveličava Milanovićeve razgovor i od njega pravi promidžbeni materijal. Uzme li se, k tome, u obzir i ranija Milanovićeve izjavu Eberhardu, u kojoj tvrdi da se režimi mijenjaju, a narodi ostaju te kasnije viđenje trenutka u kojem Milanović tvrdi da privremeno zlo ne smije zasjeniti trajno dobro, zaključuje se da on ne vjeruje toliko

¹⁷¹ Isto, 141-142.

¹⁷² Uz Milanovića u radu jugoslavenske delegacije bio je i sa slovenske strane svećenik Anton Piščanec.

¹⁷³ Glas Istre, *Naša je granica na Soči i mi od toga ne odstupamo*, 12. lipnja 1946.

¹⁷⁴ S. Trogrlič, n. dj., 130.

novoj komunističkoj vlasti koliko navodi Šestan. Također, ne vjeruje ni hrvatsko i slovensko svećenstvo, koje još 1945. godine šalje memorandum Savezničkoj komandi u Trst, u kojemu pišu o brzome razočarenju u komunističku vlast. Dakle, Milanovićeve je izjava čisti produkt uvjeravanja pariškoga kardinala u ispravnost odluke o stupanju Julijske krajine Jugoslaviji.

Odluka je donesena 1. srpnja 1946. godine. Mirovna je konferencija odredila granicu između Italije i Jugoslavije. Prihvaćen je francuski prijedlog o podjeli granica, ali tako da su manji dijelovi dviju dotadašnjih zona sada pretvorene u državicu Slobodni Teritorij Trsta.¹⁷⁵ Uz Trst, najveće je nezadovoljstvo zavlдалo odlukom kojom je Gorica pripala Italiji, uz okolna sela, slovensku obalu između Tržiča i Trsta, Benešku Sloveniju i Kanalsku dolinu.¹⁷⁶

Milanović nije krio svoje nezadovoljstvo donesenom odredbom, ali rasprave više nije bilo, a ratifikacija Pariškoga mirovnog ugovora 15. rujna 1947. i ukaz Prezidija Narodne skupštine FNRJ od 16. rujna 1947., označili su kraj jedne etape u diplomatskoj borbi za jugoslavensku zapadnu granicu.¹⁷⁷ Milanović, aktivni sudionik svih poslijeratnih diplomatsko-političkih sporova i borbi, ovako doživljava kraj tih borbi: „Kao kad lađa nakon dugog putovanja i mnogih oluja uđe u svoju luku, tako se je i hrvatski narod u Istri nakon više nego tisućgodišnje podređenosti tuđincima napokon sjedinio sa svojom narodnom državom Hrvatskom u Jugoslaviji. Stoljetna je borba između hrvatstva i talijanstva u Istri svršila konačno nama u prilog. Pravda je pobijedila nepravde. Na Jadranskom moru napokon su uspostavljeni „Božji međaši“. Svoje narodno sjedinjenje bio bi dočekaо i proslavio naš narod u Istri s nezapamćenim veseljem da nije bio razočaran osjećajući kako mu komunizam sve više ugrožava duhovna materijalna dobra, osobna prava, slobodu i – narodni ponos. Ali uviđajni ljudi i u toj novoj nevolji pouzdavali su se u pravdu, smatrali su da privremeno зло ne smije zasjeniti trajno dobro“.¹⁷⁸

Međutim, iako je ratificiran, Pariški je mirovni ugovor stvarao daljnje nesuglasice kod obiju strana pa se s obzirom na trenutačno stanje pojavila 20. ožujka 1948. tzv. Tripartitna deklaracija u kojoj su SAD, Engleska i Francuska

¹⁷⁵ Petar Strčić, Hrvatski povijesni kontekst mirovne konferencije i ugovora u Parizu (1946.-1947.) *ADRIAS* svezak 15, 2008., 96

¹⁷⁶ Juraj Hrženjak, *Istra i Slovensko primorje*, RAD - Izdavačko poduzeće - Beograd, 1952., 602.

¹⁷⁷ S. Trogrlić, n. dj., 135.

¹⁷⁸ Isto.

zahtijevale da se Italiji vrati čitavi teritorij STT. No, kada su 8. listopada 1953. SAD i Velika Britanija najavili povlačenje svojih snaga i prepuštanje Zone A Italiji, uslijedile su demonstracije širom Jugoslavije, a duž granice su raspoređene jake jugoslavenske i talijanske vojne snage te je zavladao tzv. Tršćanska kriza.¹⁷⁹ Novonastalu se situaciju riješilo Londonskim memorandumom 5. listopada 1954. kojim je STT ukinut i podijeljen., Jugoslaviji je pripala Zona B te manji dio Zone A. Sada Italija nije bila zadovoljna novim rješenjem pa ga nije dala niti na ratifikaciju u parlament. Problem se pograničnih odnosa između Jugoslavije i Italije, odnosno mjesta koja supripala Sloveniji, a bila su dio Zone A, riješio tek Osimskim sporazumima 10. studenog 1975.¹⁸⁰

Kada je riječ o hrvatskome svećenstvu, ono na čelu s Božom Milanovićem, nakon Tripartitne deklaracije prestaje sudjelovati u diplomatsko-političkim sporovima. Smatrao se da je odigralo svoju povijesnu ulogu u razdoblju od 1945. do 1947. i da sada stvar može prepustiti državnom vodstvu, time više što se to vodstvo nakon izopćenja iz komunističkog tabora našlo u dosta povoljnom političko-diplomatskom položaju.¹⁸¹ Pri tome se istarsko hrvatsko svećenstvo pasiviziralo, duboko razočarano novom vlašću i to ne samo zbog položaja Crkve i vjerskih sloboda već i zbog općih političkih, gospodarskih i društvenih prilika.¹⁸²

Milanović se nakon Pariške mirovne konferencije vratio u Pazin (26. studenoga 1946.). Nakon 25-godišnjega boravka u Trstu, napokon se mogao vratiti u Istru, u kojoj više nije bilo fašista. Idućih se godina posvetio rješavanju crkvenih pitanja što je uglavnom i bilo područje njegova djelovanja nakon Tripartitne deklaracije. Doduše u nekoliko će navrata doći i do njegova manjeg uplitanja u državna pitanja, ali su oni vrlo rijetki.

Godine je 1947. preuzeo službu ravnatelja sjemenišne gimnazije, a iste je godine imenovan i „honorarnim službenikom kod Komisije za vjerske poslove pri

¹⁷⁹ Igor Duda, *Slobodni Teritorij Trsta (STT)*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, <http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2523>

¹⁸⁰ Darko Dukovski, *Londonski memorandum (Memorandum o suglasnosti između vlada Italije, Ujedinjenoga Kraljevstva, Sjedinjenih Američkih Država i Jugoslavije o Slobodnom Teritoriju Trsta)*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, <http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1563>

¹⁸¹ S. Trogrlić, n. dj., 146.

¹⁸² Isto.

Predsjedništvu vlade N. R. Hrvatske mjesečnim honorarom od 3.800. Din“.¹⁸³ Osim toga, inicirao je i osnivanje Bogoslovne škole u Rijeci i njezine buduće uprave.

Ta je godina ponovno donijela i nova razočarenja u komunističku vlast. Ako je razdoblje od sredine 1945. do kraja 1946. bilo vrijeme taktiziranja tzv. „narodne vlasti“ prema Crkvi čitava je 1947. obilježena izravnim pritiskom na Crkvu kao takvu, što je rezultiralo izravnom, čestom i raznovrsnom represijom, namještenim sudskim procesima i progonstvima pa i fizičkom likvidacijom.¹⁸⁴ Možda se najtragičniji događaj dogodio u kolovozu 1947., kada je delegat Svete Stolice Jakob Ukmar krenuo dijeliti sakrament Krizme u Buzetu i okolnim mjestima. Umjesto jednoga od predviđenih pratilaca, među kojima je bio i Milanović, s Ukmarom je išao dijeliti Krizmu podravnatelj pazinskoga sjemeništa i profesor na sjemenišnoj gimnaziji Miroslav Bulešić. Razlog je izostanka Milanovića i ostalih bio zauzetost poslovima u sjemeništu. Ispočetka je krizmanje proteklo uredno. No, u nekim su se mjestima komunisti uskoro počeli protiviti Ukmarovom dolasku. Najprije u Tinjanu, a zatim u Buzetu, gdje su demonstranti ušli u crkvu i glasno vičući na ljude bacali rajčice i jaja. Kroz to je vrijeme išao svećenik Srećko Štifanić šefu Odsjeka za unutarnje poslove zatražiti zaštitu. Taj je pred njim milicioneru, koji je baš tada došao pitati što bi učinio, dao naredbu, neka pođe održavati red.¹⁸⁵ Ali neki nepoznat čovjek, koji je ondje sjedio, naložio je šefu da svoju naredbu opozove jer „narod ima svojih računa koje hoće poravnati, pa oni ne mogu sprečavati volju naroda...“.¹⁸⁶ Toga je čovjeka očito poslala Partija u Buzet da zaštiti demonstrante.¹⁸⁷ Kako vlast nije željela održati red, svećenici su napustili prezbiterij i otišli u župni stan. Komunisti su bili zadovoljni svojim „uspjehom“. Međutim, svećenici su i dalje ustrajno obavljali svoju zadaću pa su nastavili krizmu u drugim mjestima. U nedjelju 24. kolovoza na red za krizmu došlo je Lanišće. Kad je započela krizma ponovno su demonstranti nasrnuli na vrata crkve. Domaći su župljani pokušali obraniti krizmu pa je među njima nastao okršaj. Činilo se kako su župljani uspjeli otjerati demonstrante, no po završetku krizme, pijani i divlji upali su u župni stan. Upravitelj se župe Stjepan Cek sakrio pod stube u tamni

¹⁸³ Župni arhiv Kringa (dalje: ŽAK), Rješenje Glavnog tajnika Predsjedništva vlade o imenovanju Milanovića članom Komisije za vjerske poslove., 27. prosinca 1946.

¹⁸⁴ Stipan Trogrlić, *Represija jugoslavenskog komunističkog režima prema Katoličkoj crkvi u Istri 1945. – 1971.*, Državni arhiv u Pazinu i Institut društvenih znanosti Ivo Pilar - Područni centar Pula, Pazin 2014., 35.

¹⁸⁵ Božo Milanović, *Istra u XX. stoljeću, 2. knjiga*, Josip Turčinović d.o.o., Pazin, 1996., 232.

¹⁸⁶ Isto.

¹⁸⁷ Isto.

prostor, a Ukmara su zatekli na prvome katu pri čemu su ga izudarali. Ostavili su ga da leži na podu krvavoga po cijelome tijelu, u košulji i gaćama, vjerojatno misleći da je mrtav. Miroslav Bulešić je najgore prošao. Ulovili su ga u prizemlju, a nakon salve udaraca, jedan je od ubojica klonulom svećeniku čak dva puta zario nož u grlo. Dok je on padao, krv je šiknula iz rana i poprskala zid u sobi, pa se razlila u lokvu po daskama na podu.¹⁸⁸

Nakon nemilog događaja Milanović se nekoliko puta oglasio o događaju, naveo je ime ubojice, obdukciju liječničke komisije, spominje posljedice ubojstva, ne zaboravlja napomenuti kako je Bulešić bio najbolji svećenik u Porečko-pulskoj biskupiji i drugo. Miroslav Bulešić i Božo Milanović bili su izrazito bliski prijatelji, a o njihovom prijateljstvu možemo saznati iz međusobne prepiske koja je sačuvana. Primjerice već u pismu iz 3. prosinca 1941., Milanović ovako piše Bulešiću: „Pozdravi mi Beletića. Javi mi, kad ćeš se poslije Božića vratiti natrag u Rim. Možda bi bilo zgodno, da na povratku prođeš ovuda. Sjetit ću te se često kod oltara, a tako se i ja preporučujem u Tvoje molitve. Lijepo Te pozdravljam, odani, Božo Milanović“.¹⁸⁹ Njihova međusobna prepiska traje i idućih godina, čak i za vrijeme Milanovićeve konfiscije u Bergamu.

Dakle, pretpostavlja se koliko je tragična smrt Bulešića rastužila i uvrijedila Milanovića, ali i čitavo istarsko svećenstvo: „Nikada se nije u Istri toliko plakalo i ljutilo koliko poslije teških događaja u Lanišću“ zapisao je jednom prilikom.¹⁹⁰ Izrazivši duboko poštovanje prema Bulešiću, Milanović je uz ostatak svećenika iz sjemeništa, odrezao komad okrvavljene Bulešićeve košulje te ju spremio kao uspomenu na prijatelja i mučenika koji je zbog vjere izgubio život.

Kad je sve bilo gotovo, dao je Bakarić izjavu prema kojoj su čitavoj nesreći bili dakako krivi svećenici, koji su na posljednjem sastanku „Zbora svećenika sv. Pavla za Istru“ odlučili zapriječiti kumovanje „neprijateljima crkve“, a zatim su se razmiljeli različiti protunarodni svećenici po Istri i počeli s propovjedaonica i na sva usta propagirati kako pripadnici jugoslavenske armije, omladinci koji su radili na

¹⁸⁸ Vjekoslav Milovan, *Miroslav Bulešić svjedok Kristov*, „Josip Turčinović“, Pazin, Pula, 2006., 116.

¹⁸⁹ Isto, 222.

¹⁹⁰ Stipan Trogrlić, *Mons. Božo Milanović, istarski svećenik (1890.-1980.)*, Kršćanska sadašnjost, Državni arhiv u Pazinu, Zagreb, 2011., 143.

omladinskoj pruži itd. nisu dostojni da kumuju djeci“.¹⁹¹ Povodom incidenta u Lanišću oglasio se i „Glas Istre“, navodeći gotovo iste uzroke kao Bakarić.¹⁹² Vrlo je vjerojatno da su optužbe komunista bile izmišljene i da su njima htjeli pronaći opravdanje za svoje postupke. Milanović je primjerice poslao predsjedniku Vlade u Zagreb izvještaje u kojima tvrdi da se na sastancima Zbora nikada nije raspravljalo niti savjetovalo da se zabrani kumstvo borcima, sudionicima kod gradnje pruge itd. Također, rekao je da mu nije poznat niti jedan slučaj takve zabrane od strane svećenika. Isto je tako i svećenik Srećko Štifanić na upit nepoznatog Slovenca o navedenim optužbama odgovorio kako je to posve izmišljena vijest.

No, komunistička je vlast uporno inzistirala na svojem tumačenju događaja pa je pokrenula montirane sudske procese svećenicima, ali i svima tzv. suradnicima koji su potpomagali i branili optužene svećenike s krizme u Lanišću. Osim toga, raspustili su i „Zbor svećenika sv. Pavla za Istru“. Međutim, i nakon toga je događaja Milanović zahtijevao od svećenika daljnju suradnju s vlasti, a ovako ju je argumentirao: „Već nam je poznato iz bliže prošlosti, kamo je znao dovesti skrajni radikalizam, npr. 1947., nakon čega je drugi morao vući kola iz blata da ne dođe do katastrofe. Svi moramo biti protivni servilnosti. Dođu momenti, kada treba pokazati kršćansko junaštvo, ali to ne znači da je servilnost ako se svaki pokušaj a priori odbije. Tako misliti značilo bi biti politički analfabet. Ne smijemo nikada zatvarati oči pred prilikama, u kojima živimo i držati se kao da ih nema. Treba da i oni koji hoće da budu radikalniji računaju sa stvarnim stanjem koje nas okružuje“.¹⁹³

Iduće se 1948. godine odnos između vlasti i svećenstva počinje obnavljati. Milanović je najprije revitalizirao rad svećeničkog Društva u Istri, u kojem je izabran za funkciju predsjednika. Novo je ime društva glasilo „Društvo sv. Ćirila i Metoda“, a koliko je bilo važno osnovati navedeno društvo, prisjećajući se, rekao je svećenik Slavko Kalac desetke godina kasnije, nakon Milanovićeve smrti: „Da ovog Društva nije bilo istarsko bi se svećenstvo raspršilo širom svijeta povodom teških prilika za Drugog svjetskog rata. Mladima je to teško razumjeti. Međutim školska naobrazba, kultura, privrženost Crkvi, odgoj u talijanskim sjemeništima, udobnost života koji nam se nudio izvan Istre itd., nasuprot progonstva koja smo očekivali, sve bi nas to

¹⁹¹ B. Milanović, n. dj., 238.

¹⁹² Glas Istre, *Povodom incidenta u Lanišću*, 29. kolovoza 1947.

¹⁹³ S. Trogrlić, n. dj., 145.

natjeralo da izaberemo iseljenje iz Istre. Imali smo primjer takve odluke u svim talijanskim biskupima, redovnicima i svećenicima. To se, međutim, nije dogodilo, a to je zasluga našeg svećeničkog Društva: pod vodstvom Mons. Milanovića...“ .¹⁹⁴

Nakon revitaliziranja Društva, Milanović je nastojao riješiti problem istarskih samostana. Hrvatski su i slovenski redovnici u Istri pod Italijom protjerani iz svojih samostana, dolaskom komunističke vlasti, upravu je nad tima zgradama preuzela gradska uprava. To je bilo s pravne strane zbog neinformiranosti razumljivo, ali su time oštećeni hrvatski franjevci koji su se nakon odlaska Talijana vratili u svoje nekadašnje samostane.¹⁹⁵ Zato je Milanović obavijestio predsjednika Vlade NR Hrvatske Vladimira Bakarića i ministra unutrašnjih poslova Ivana Stevu Krajačića o nepravilnostima koje su nanesene franjevcima, na što je dobio zgrade na raspolaganje i upravu. Ubrzo je zahtijevao i rješavanje drugih pitanja pa se tom prilikom, uz prisustvo nekolicine drugih svećenika, našao s Titom na Brionima. Svećenici, predvođeni Milanovićem, posebno su zahtijevali da im se vrati crkva mornarice u Puli, da se Josip Cukarić iz Baderne zaštiti kad ide u Žbandaj obavljati dušobrižničke poslove, da se provede istraga i kazni onaj koji je pucao pred kućom župnika u Sv. Ivanu od Šterne i one koji su tukli upravitelja župe u Matuljima, da im se vrate oduzete matice, da se na Poreštini ne unaprjeđuju oni koji su još od prije bili kod naroda na slabom glasu i da se pusti iz istražnog zatvora svećenik Antun Cukarić.¹⁹⁶ Tito je obećao sve probleme pravedno raz riješiti pa se Milanović okrenuo novim izazovima te je nastavio svoje unutarcrkveno djelovanje.

Godine je 1950. započelo ponovno, kroz Istarsko književno društvo Sv. Ćirila i Metoda u Pazinu, tiskanje Istarske Danice, molitvenika „Oče, budi volja tvoja“ i mala molitvenika za djecu „Oče naš“, čime je nastavljen nekadašnji rad iz Trsta. Uz poneke poteškoće s upravom tiskare, koja je zbog idejnih razloga obustavila tiskanje Istarske Danice 1951. godine, nije bilo većih problema. Milanović je posredovao kod vlasti, pa se tiskanje nastavilo idućih godina.

Međutim, godine su 1954. započele ekonomske poteškoće za Istarsko književno društvo, a približno u isto vrijeme i za pazinsko sjemenište. Zbog poreza su

¹⁹⁴ Župni arhiv Sv. Pavao Pula, Slavko Kalac: *Komemoracija pok. Mons. dr. Bože Milanovića u Pazinu*, 9. veljače 1981.

¹⁹⁵ Božo Milanović, *Moje uspomene*, Istarsko književno društvo Sv. Ćirila i metoda u Pazinu, 1976., 173.

¹⁹⁶ Isto, 171.

sjemeništu oduzete dvije krave, tri svinje i razne druge stvari te su poneki đaci bili prisiljeni plaćati mjesečnu taksu od 500 dinara više nego ranije. U veljači iste godine povodom toga događaja Milanović šalje Biskupskom Ordinarijatu u Ljubljani pismo u kojem između ostalog ističe: „Već smo pred više vremena uvidjeli da ćemo morati nekoliko povisiti mjesečnu taksu za opskrbu pojedinih đaka u našem sjemeništu. Ovih dana imali smo dražbu zbog poreza. Prodane su nam obje krave, tri svinje i razne druge stvari. Tako smo ponovno prisiljeni povisiti opskrbninu od 3.500 na 4.000 Din mjesečno“.¹⁹⁷ Iduće je godine stanje bilo još gore pa se opskrbnina povećala za još 1.000 dinara mjesečno jer su, kako Milanović navodi u drugom pismu Ljubljani iz 1956., prošlu godinu završili s 380.000 dinara deficita.¹⁹⁸ S obzirom na to da nametnuti porez nisu mogli isplatiti, pazinsko je sjemenište uložilo žalbu višim organima u Zagreb. Ondje je bilo odlučeno da sjemenište ne plaća porez osim ako mu što ne preostane na kraju godine, međutim, niti to se nije kasnije tražilo.¹⁹⁹

Nove su nevolje za Milanovića došle s novim ravnateljom pulske tiskare, koja je bila zadužena za tiskanje Istarske Danice i molitvenika. Novi je ravnatelj Kleinhans tužio Milanovića za potupljivanje, pri čemu je spomenuo i vlastima da je Milanović ranije novčano darivao radnike. Odbacujući optužbe Milanović je razjasnio svoje postupke pa je nakon više od šest sati rasprave oslobođen kazne. Ubrzo su na Milanovića bačene nove sumnje. Naime, kada je mons. Svetozar Rittig smijenjen s predsjedništva Komisije za vjerska pitanja u Zagrebu, prestalo je i Milanovićevo članstvo u toj Komisiji, ali mu je i dalje dolazila mjesečna potpora u iznosu od 6.770 dinara.²⁰⁰ Odluku je o tome isplaćivanju Milanović shvatio kao blagohotno priznanje toga naslova za njegov dotadašnji 40-godišnji rad za hrvatski narod u Istri. Budući da se među istarskim svećenicima širio glas da mu ta pomoć ne treba, odlučio se odreći te pripomoći.²⁰¹ Također ga je i savjet iz Pule optužio sucu za prekršaje u Puli, da kao ravnatelj sjemeništa nije poslao podatke o sjemenišnoj gimnaziji i statut o ustanovi. Međutim, i taj je slučaj Milanović uspješno riješio pa je rasprava kod suca okončana njemu u prilog.

¹⁹⁷ Škofijski arhiv Ljubljana, Spis V., fascikl 236: Semenišće – Pazin 1951-1960.

¹⁹⁸ Isto.

¹⁹⁹ B. Milanović, n. dj., 195.

²⁰⁰ Isto, 198.

²⁰¹ ŽAK, *Izvršnom vijeću sabora N.R.H., Odjelu za personalne poslove u Zagrebu*, 21. siječnja 1956.

Pedesetih je godina XX. stoljeća komunistička vlast imala za cilj trajno zatvoriti Riječko bogoslovsko sjemenište i njegova učilišta. Opće pogoršanje odnosa između Beograda i Vatikana (prekid diplomatskih odnosa krajem 1952.) odrazio se poglavito na sjemeništa i vjerske škole kojima se oduzelo pravo javnosti, a učenicima i sva učenička i studentska prava.²⁰² Budući da je od 1950. Riječko bogoslovsko sjemenište bilo centralno bogoslovsko sjemenište za Riječku, Senjsko–modrušku, Krčku i Porečko-pulsku biskupiju te za pazinsku apostolsku administraturu, njegovim je zatvaranjem otvoren problem formacije svećeničkih kandidata na jednom širem području.²⁰³ Našavši se u nezavidnom položaju, pred skorim početkom nove akademske godine biskupi su se spomenutih pokrajina odlučili za otvaranje Bogoslovske sjemenište i Visoke teološke škole u Pazinu.²⁰⁴ S obzirom na to da je Milanović već ranije surađivao s vlastima i da je imao bogato iskustvo u uspostavljanju diplomatskih odnosa između Crkve i države, uvelike je pomagao biskupima u pregovorima s vlasti. Kada su u naumu uspjeli, biskup je Nežić imenovao Milanovića ravnateljem škole i profesorom filozofije. Ta je visoka teološka škola bila otvorena u sjemenišnoj zgradi 1955. godine pri čemu je kao ravnatelj Milanović održao početno predavanje.²⁰⁵ Škola je u Pazinu radila 10 godina, do obnove Riječkog sjemeništa kada se i Visoka teološka škola premjestila natrag u Rijeku da nastavi svoj prijašnji rad.

Zbog dosad spomenutih Milanovićevih zasluga i njegova zaista respektabilnoga rada, godine je 1957. imenovan prelatom pape Pia XII ili prelatom Njegove Svetosti, što je najviša crkvena počasna titula za jednog svećenika. Tom je prigodom učenik 8. razreda Aldo Sinković, posvetio „dragom ravnatelju“, mons. Boži Milanoviću pjesmu.

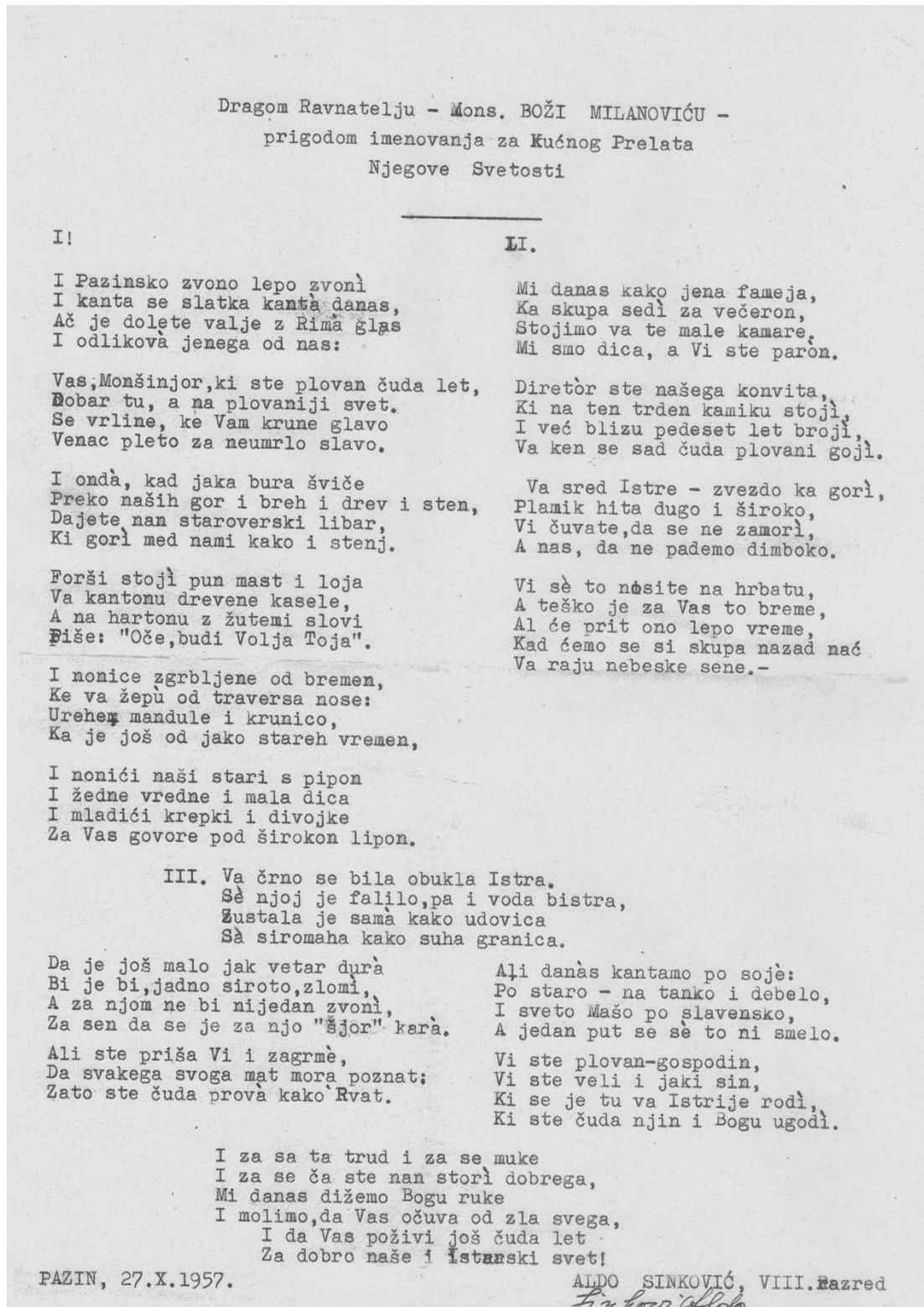
²⁰² Ivan Devčić, *Bogoslovsko sjemenište i Visoka bogoslovna škola u formiranju nove metropolije*, Riječki teološki časopis, Vol.34 No.2 Siječanj 2010., 374.

²⁰³ S. Trogrlić, n. dj., 285.

²⁰⁴ Isto.

²⁰⁵ B. Milanović, n. dj., 200.

Slika 7. Pjesma Alde Sinkovića prigodom imenovanja Bože Milanovića prelatom Njegove Svetosti 1957. godine.

Izvor: Župni arhiv Kriga, Aldo Sinković, Boži Milanoviću prigodom imenovanja za Kućnog Prelata Njegove Svetosti.

Idućih su nekoliko godina slijedila nova odlikovanja. Najprije 1960. godine, kada ga je Sveta stolica imenovala „delegiranim zamjenikom sa svim pravima Jugoslavenskih Ordinarija“, što znači da je mogao mijenjati biskupa u svemu osim onoga u čemu se zahtijeva biskupsko posvećenje, pa 1962. kada mu je dr. Stjepan Bakšić uručio povelju o promociji počasnog doktora teologije, te 1964. kada je imenovan od pape Pavla VI. za „Apostolskog protonotara“, čime je dobio ovlaštenje misiti s mitrom (U katoličkoj je liturgiji mitra kapa crkvenih dostojanstvenika: biskupa, nadbiskupa, patrijarha i papa). Posljednje je imenovanje dobio prigodom „Zlatne mise“ (50-te godišnjice svećenstva), koju je slavio u Pazinu te zatim u Kringi.

Slika 8. Zlatna misa Bože Milanovića u Kringi 1964. godine. (Milanović sjedi u sredini)

Izvor: Antun Bogetić, *Moj Život: Od Anda do Tihog oceana*, Pazin 2010., 107.

Dužnost je ravnatelja sjemeništa, Milanović, obnašao do 1968. godine, kada ga je biskup Nežić razriješio dužnosti. U obrazloženju se navodi da je imao u vidu Milanovićevu dob (78 godina), sve veće zahtjeve koje postavlja rad u sjemeništu kao

i činjenicu da je na posljednjoj sjednici Milanović izrazio spremnost da službu ravnatelja stavi na raspolaganje Nežiću kao apostolskom administratoru.²⁰⁶ Iznenaden tim razrješenjem, Milanović je izrazio svoje primjedbe. Međutim, biskup je ostao pri svojoj odluci, a Milanović je koliko god mu je to bilo teško, morao prihvatiti činjenicu da više neće biti čelni čovjek sjemeništa.

Bez sjemenišnih obaveza Milanović se mogao više posvetiti pisanju, pa je tako u kolovozu 1968. pisao prof. Miroslavu Bertoši: „Ja marljivo radim sakupljajući podatke za II. knjigu „Hrvatski narodni preporod u Istri“. Mogao bih i odmah početi pisati, ali bez temeljite pripreve ne bi djelo bilo temeljito napisano...“.²⁰⁷ U njihovoj je prepisci narednih nekoliko godina redovito spomen u napredovanju u radu na toj knjizi, tako 30. travnja 1970. Milanović piše: „Ja sam napokon počeo izrađivati nastavak „Hrvatskog narodnog preporoda u Istri“. Do sada sam napisao sedamdesetak stranica koje bi zaprimile isto toliko tiskanih stranica...“, zatim 5. travnja 1971.: „Moja knjiga napreduje svakim danom nekoliko. Do sada sam napisao približno 300 tiskanih stranica, a po programu bi to bilo tek polovica ili nešto više. Najteže sam savladao, a žurim se da me ne bi zapriječio eventualni pritisak godina...“, te 8. siječnja 1973.: „Nadam se da ću Vam doskora moći poslati knjigu II. „Hrvatskog narodnog preporoda u Istri“. Već je obavljena prva korektura i paginacija“.²⁰⁸

Knjiga je ugledala svjetlo dana nekoliko mjeseci nakon pisama iz 1973. To je bio nastavak njegove prve knjige, Knjige I. „*Hrvatski narodni preporod u Istri*“ koju je izdao nekoliko godina ranije, točnije 1967. godine. Dvotomna je knjiga iz pera monsinjora Milanovića sinteza hrvatskoga narodnog preporoda u Istri od propasti Venecije 1797. do završetka Drugoga svjetskog rata i prestanka anglo-američke uprave u Puli i dijelu južne Istre. Iako utemeljeno na ograničenim vrelima i donekle jednostrano u pristupu, to je Milanovićevo djelo iznimno vrijedan sažetak dugoga razdoblja istarske novovjekovne povijesti.²⁰⁹ Dvije je godine nakon kompletiranja „preporoda“, završio i sa pisanjem „Mojih uspomena“ u kojima je autobiografski opisao crtice iz svoga života.

²⁰⁶ S. Trogrlić, n. dj., 260-261.

²⁰⁷ Miroslav Bertoša, Epistolarno svjedočanstvo o monsinjoru Boži Milanoviću, *Forum. Mjesečnik Razreda za književnost HAZU*, 39/2000., LXXII., 1-3., 242

²⁰⁸ Isto, 243.

²⁰⁹ Isto, 243-244.

U međuvremenu su stigla i nova odlikovanja, ovoga puta od državnih, svjetovnih vlasti pa mu je krajem 1973. godine predsjednik Općine Pazin izručio povelju kojom je odlikovan „Ordenom zasluge za narod sa srebrnom zvijezdom“, a dodijelio ju je Predsjednik Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije Josip Broz Tito.²¹⁰ Također je dobio i „Orden zasluge za narod sa srebrnim zracima“ koji je dodijelio Predsjednik Socijalističke Republike Jugoslavije 1978. godine.²¹¹ Dok je naposljetku, uoči 90. rođendana, predsjednik Odbora za društvena pitanja religije i djelovanja vjerskih zajednica Republičke konferencije SSRN, uručio Milanoviću i plaketu Republičke konferencije SSRN, priznanje za njegov dugogodišnji politički i društveni rad.²¹²

Nažalost, pola se godine nakon posljednjega priznanja ugasio njegov život. U nedjelju je 28. prosinca 1980. crkvenoj i društvenoj javnosti obznanjeno da je u svom stanu u župnoj kući u Pazinu umro mons. Božo Milanović, svećenik Porečke i Pulske biskupije.²¹³ Pogrebu je nazočio veliki broj vjernika, svećenika, uglednika iz javnog života, njegovih prijatelja, suradnika, običnih malih ljudi i sl. Svi su govornici istaknuli velike pokojnikove zasluge na vjerskom, kulturnom, prosvjetnom, nacionalno-političkom i opće humanom polju.²¹⁴

Idućih je godina o Milanoviću mnogo pisano, održane su mnoge rasprave, seminari, tribine, izlaganja, komemoracije i dr. U veljači 1981. prigodom jednoga takvog prisjećanja na njegov život i ulogu koju je obnašao, svećenik Slavko Kalac, monsinjorov prijatelj, opisao ga je riječima koje na najbolji način prikazuju njegov život i ulogu: „Milanović se za cijeloga života odlikovao skromnošću i poniznošću. Tu je i korijen svim ostalim krepostima. Nikada nije težio za častima, vlašću ili nametnutim ugledom: kapelan cijeloga života, često preziran, zapostavljen i ponižavan, a u nekim sredinama i ismijavan. Milanović ostaje herojski smiren i uporan u radu za crkvu i svoj narod. Milanović je prožet duhom krotkosti, milosrđa i mira. Vjerujem da nema slučaja da bi se Milanović nekome osvetio, nekoga mrzio ili sijao razdor i neslogu. I u najtežim okolnostima on je uvijek smiren potpuni gospodar

²¹⁰ ŽAK, *Uvjerenje o odlikovanju Bože Milanovića „Ordenom zasluge za narod sa srebrnom zvijezdom“*, 3. kolovoza 1973.

²¹¹ Isto, *Uvjerenje o odlikovanju Bože Milanovića „Ordenom zasluge za narod sa srebrnim zracima“*, 31. ožujka, 1978.

²¹² S. Trogrlić, n. dj., 289.

²¹³ Isto.

²¹⁴ Isto, 290.

nad samim sobom i nad svojim osjećajima, a uz to sijač mira, sloge i razumijevanja za druge. Bio sam prisutan kad su ga fašisti uhapsili u njegovoj kući u Trstu i divio se njegovom miru i trijeznosti a radilo se o životu i smrti god. 1944. Ne radi se o ropskoj i slijepoj poslušnosti, a niti o prividnoj poslušnosti iz koristoljublja. Njegova je poslušnost crkvenim i građanskim vlastima bila razumna i promišljena. Međutim, takav ga duh poslušnosti nije priječio da snažno, uvjerljivo i ustrajno diže glas kad god bi osjetio da se radi o zlouporabi vlasti protiv pravde i istine. Vjerujem da se nikada nikome nije dogodilo da bi ga zatekao u besposlici. Takvog sam pronalazio i u vrijeme njegove bolesti i za vrijeme ležanja u bolnici: uvijek s knjigom u ruci ili kod pisaćeg stola. Čak i za vrijeme kratkotrajnih šetnji na svježem zraku uvijek udubljen u svoje misli ili u molitvu. Uvijek spreman svakoga primiti, smireno saslušati i pružiti potrebnu utjehu i pomoć. Otvoren duhu prijateljstva, spreman na oprostjenje nanesenih krivica, uvijek pravedan i pošten. Njegova gostoljubivost ili pružanje materijalne pomoći potrebnima nikada nije ponižavala korisnika ili gosta: uvijek nenametljiv, srdačan i pun poštovanja prema svakome. U njemu nema traga dvoličnosti, lukavštini ili dvosmislenosti, a odlikuje se jednostavnošću i mudrošću. Njegova je molitva osebujna, nenametljiva, skromna, ustrajna, a nikada upadna ili na teret drugima. Brevijar i knjiga razmatranja uvijek na stolu ili u rukama. Rekao sam da je njegova molitva bila osebujna, a time sam htio istaći ovo: Udubljen u razgovoru sa svojim Bogom, on je znao taj razgovor prekinuti kako bi svu svoju pažnju posvetio čovjeku koji ga je tražio. Nikada nitko nije morao čekati na njega radi njegove molitve. Naime, Milanović je gledao u svakom čovjeku sliku Božju, dijete Božje, Kristovog brata i svoga brata. Milanović kao svećenik Kristove Crkve svima je nama uzor i poticaj“.²¹⁵ Doista, mons. Božo Milanović hrvatski je velikan Istre u XX. stoljeću.

²¹⁵ Župni arhiv Sv. Pavao Pula, Slavko Kalac: *Komemoracija pok. Mons. dr. Bože Milanovića u Pazinu*, 9. veljače 1981.

ZAKLJUČAK

Na svome dugome 90-godišnjem životnom putu, Milanović se susretao s vrlo značajnim političkim promjenama, koje su ostavile golemi utjecaj na svjetskoj razini. Preživio je izbijanje Prvoga svjetskog rata, raspad Austro-Ugarske Monarhije, talijansku okupaciju istočnojadranske obale, Drugi svjetski rat, stvaranje Jugoslavije, suradnju s komunističkom vlasti radi sjedinjenja Istre s Maticom Hrvatskom i dr.

Milanovićevo aktivno djelovanje na istarskoj sceni bez prestanka traje više od 70 godina. U tome se razdoblju njegov rad može podijeliti na dvije velike cjeline. Prvu vezanu za hrvatsku nacionalnu integraciju i za državno-političko, a drugu za crkveno-vjersko djelovanje. Kronološki gledano, državno-politička bi cjelina trajala do Tripartitne deklaracije 1948., kada istarsko svećenstvo na čelu s Božom Milanovićem odustaje od svjetovnih, državnih pitanja te prelazi u crkveno-vjersku domenu, koja traje gotovo do njegove smrti.

U prvome je razdoblju Milanović okrenut nacionalnom pitanju istarskih Hrvata, odnosno, borbi istarskih Hrvata za sjedinjenje s Maticom hrvatskom. Kada je u tome uspio, započinje novo razdoblje u njegovom životu, rješavanje crkvenih pitanja od kojih se najaktivnije isticao rad u sjemeništu. Osim navedenoga, Milanović se kroz svoj život bavio i znanstvenim radom pa je mnoge događaje iz svojega života uvezao u korice. Zbog toga nam danas njegov spisateljski opus, iako vremenski ostario, daje izniman doprinos u poznavanju istarskih novovjekovnih prilika.

Dakle, njegov je životni put trajno obilježio hrvatsku suvremenu povijest i čini u Istri iznimnu vertikalu.

LITERATURA

- Čoralić, Lovorka, O udjelu Istrana, Dalmatinaca i Bokelja u revolucionarnim događanjima u Veneciji 1848–1849. *Godine, Kolo* 3, 2003.
- Barbalić, Fran, Prvi parlamentarni izbori u Istri 1848., *Historijski zbornik* 1, Zagreb, 1948.
- Bertoša, Miroslav, Epistolarno svjedočanstvo o monsinjoru Boži Milanoviću, *Forum: Mjesečnik Razreda za književnost HAZU*, 39/2000., LXXII., 1-3.
- Bertoša, Miroslav, *Istarska "akulturacijska" ravnoteža druge polovice 19. stoljeća*, Etos i etnos zavičaja, Pula-Rijeka, 1985.
- Bogetić, Antun, *Moj Život: Od Anda do Tihog oceana*, Pazin 2010.
- Bratulić, Vjekoslav, *Dokumenti o obrani i istrebljenju hrvatskih škola u Istri pod Italijom*, JAZU, Zagreb, 1955.
- Dabo, Mihovil, *Sve za Boga, vjeru i puk: biskup Juraj Dobrila i svom vremenu*, Državni arhiv u Pazinu, 2015.
- Depiera Enrico, Defar Hrvoje, *Tinjan i njegova prošlost*, Općina Tinjan, Tinjan, 1997.
- Devčić, Ivan, Bogoslovsko sjemenište i Visoka bogoslovska škola u formiranju nove metropolije, *Riječki teološki časopis*, Vol.34 No.2 Siječanj 2010.
- Diminić, Dušan, *Istra u partizanskom notesu (1943 – 1945.)*, Istarska naklada, Pula, 1986.
- Drndić, Ljubo, *Oružje i sloboda Istre 1941-1943.*, Školska knjiga i Glas Istre, Zagreb, 1978.
- Dukovski, Darko, *Ozrcaljena povijest – Uvod u suvremenu povijest Europe i Europljana*, Leykam international, Zagreb 2012.
- Dukovski, Darko, Politički, gospodarski i socijalni uzroci egzodusa istarskih Hrvata u vrijeme talijanske uprave 1918.- 1943., Talijanska uprava na hrvatskom prostoru i egzodus Hrvata (1918-1943.), ur. Marino Manin, Zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenog skupa, Hrvatski institut za povijest, Društvo Egzodus istarskih Hrvata, Zagreb, 2001.
- Goldstein, Ivo (ur.), *Povijest 17; Predvečerje rata i drugi svjetski rat (1936. - 1945.)*, Jutarnji list, Zagreb, 2017.

- Golubović Aleksandra, Polić Maja, Život i filozofska promišljanja Bože Milanovića. U povodu 120. obljetnice rođenja i 30. obljetnice smrti, *Riječki teološki časopis (RTČ)*, Vol.35 No.1 Kolovoz 2010.
- Grah, Ivan, Istarsko svećenstvo i nacionalna borba (1918.-1943.), *Talijanska uprava na hrvatskom prostoru i egzodus Hrvata (1918-1943.)*, ur. Marino Manin, Zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenog skupa, Hrvatski institut za povijest, Društvo Egzodus istarskih Hrvata, Zagreb, 2001.
- Gross, Mirjana, Društveni razvoj u Hrvatskoj (od 16. stoljeća do početka 20. stoljeća), Zagreb 1981.
- Hek, Antun, Božo Milanović, *Istarska Danica*, Istarsko književno društvo Juraj Dobrila, Pazin, 1982.
- Hek, Antun, O životnom putu i djelu dra Bože Milanovića, *Pazinski memorijal*, Pazin, 1988.
- Hroch, Miroslav, Oblikovanje modernih nacija i nacionalni pokreti 19. stoljeća, *Časopis za suvremenu povijest 11.*, br. 1/1979.
- Hrženjak, Juraj, *Istra i Slovensko primorje*, RAD - Izdavačko poduzeće - Beograd, 1952.
- Jelušić, Ernest (ur.), *Narodna prosvjeta : Mjesečnik za školstvo, prosvjetu i umjetnost: Glasilo istoimenog učiteljskog društva*, broj 12 (Pula, 1. prosinca 1907.).
- Jurkić, Mirko, Borba Istrana u Zagrebu za očuvanje hrvatskoga identiteta u Istri 20-ih i 30-ih godina 20. stoljeća, *Kroatologija : časopis za hrvatsku kulturu*, Vol.2 No.1 Studeni 2011.
- Klen, Danilo, *Neki dokumenti o svećenstvu u Istri između dva rata*, JAZU, Zagreb, 1955.
- MacMillan, Margaret, *Mirotvorci-šest mjeseci koji su promijenili svijet*, Naklada Ljevak, Zagreb, prosinac 2008.
- Milanović, Božo, *Hrvatski narodni preporod u Istri 1*, Istarsko književno društvo Sv. Ćirila i metoda u Pazinu, 1967.
- Milanović, Božo, *Hrvatski narodni preporod u Istri 2*, Istarsko književno društvo Sv. Ćirila i metoda u Pazinu, 1973.
- Milanović, Božo, *Istra u XX. stoljeću, 1. knjiga*, IKD Juraj Dobrila, Pazin 1992.
- Milanović, Božo, *Istra u XX. stoljeću, 2. knjiga*, Josip Turčinović d.o.o., Pazin, 1996.

- Milanović, Božo, *Moje uspomene*, Istarsko književno društvo Sv. Ćirila i metoda u Pazinu, 1976.
- Milovan, Vjekoslav, *Miroslav Bulešić svjedok Kristov*, „Josip Turčinović“, Pazin, 2006.
- Pilar, Ivo, *Svjetski rat i Hrvati: Pokus orijentacije hrvatskoga naroda još prije svršetka rata*, Biblioteka Pilar – Knjiga prva, Institut društvenih znanosti "Ivo Pilar" i Družba "Braća Hrvatskog Zmaja" Zagreb, 2014.
- Popov, Čedomir, *Od Versaja do Danciga*, BIGZ, Beograd, 1976.
- Radetić, Ernest, *Istra pod Italijom 1918-1943.*, Albrecht, Zagreb 1944.
- Rathus, A., Spencer, *Temelji psihologije*, 2. Izdanje, Naklada Slap, Zagreb, 2000.
- Rojnić, Matko, Nacionalno pitanje u Istri 1848-9., *Historijski zbornik 2*, Zagreb, 1949.
- Strčić, Petar, Hrvatski povijesni kontekst mirovne konferencije i ugovora u Parizu (1946.-1947.) *ADRIAS* svezak 15, 2008.
- Strčić, Petar, Prilog povijesti 1848./1849. godine u Istri, *Vjesnik Istarskog arhiva*, Vol.2-3 No.(1992.-1993.) Ožujak 1994.
- Šetić, Nevio, *Istra između tradicionalnog i modernog: ili o procesu integracije suvremene hrvatske nacije u Istri*, Naša Sloga, Pazin, 1995.
- Šetić, Nevio, *Istra za talijanske uprave: o istarskoj emigraciji i njenom tisku u Zagrebu 1918.-1941.*, Dom i svijet, Zagreb, 2008.
- Šetić, Nevio, *Napoleon u Istri: Istra za francuske uprave 1805-1813.*, Istarska književna kolonija „Grozđ“, Pula, 1989.
- Šetić, Nevio, *O povezanosti Istre s ostalim hrvatskim zemljama; Naša Sloga 1870.-1915.*, Dom i svijet, Zagreb, 2005.
- Šetić, Nevio, Posljedice Prvoga svjetskoga rata u Istri, *Hrvatska revija 3*, 2014.
- Šetić, Nevio, *Staleška društva i časopisi hrvatskog učiteljstva u Istri 1891.-1914.*, Profil, Zagreb, 2010.
- Šetić, Nevio, Veliki rat iz ptičje i žablje perspektive: Svijet u stvarnosti svoje prve globalne zaraćenosti, *Hrvatska revija 3*, 2014.
- Tončinić, Ferdinand (ur.), *Spomen-knjiga Hrvatske gimnazije u Pazinu : 1899. - 1969. - 1999.*, Pazin : Gimnazija i strukovna škola "Jurja Dobrile", 1999.
- Trogrlić Marko, Šetić Nevio, *Dalmacija i Istra u 19. stoljeću*, Leykam international, Zagreb, 2015.

- Trogrlić, Stipan, Nacionalnopreporodni rad mons. Bože Milanovića u tršćanskom razdoblju 1922.-1945., *Histria: godišnjak Istarskog povijesnog društva*, Vol.1 No.1 Srpanj 2011.
- Trogrlić, Stipan, *Mons. Božo Milanović, istarski svećenik (1890.-1980.)*, Kršćanska sadašnjost, Državni arhiv u Pazinu, Zagreb, 2011.
- Trogrlić, Stipan, *Represija jugoslavenskog komunističkog režima prema Katoličkoj crkvi u Istri 1945. – 1971.*, Državni arhiv u Pazinu i Institut društvenih znanosti Ivo Pilar - Područni centar Pula, Pazin 2014.
- Tumpić, Dušan, *Hrvatska Istra*, Alinea, Zagreb, 1993.
- Žerjavić, Vladimir, Doseljavanja i iseljavanja s područja Istre, Rijeke i Zadra u razdoblju 1910-1971., *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja*, Vol.2 No.4-5 (6-7) Srpanj 1993.

IZVORI

Arhivsko gradivo

- Biskupijski arhiv Ljubljana
- Župni arhiv u Kringi
- Župni arhiv Sv. Pavao Pula

Novine kao izvori

- Glas Istre
- Naša Sloga
- Pučki prijatelj

Izvori s interneta

- Beltram V., Jakovljević B., *Školstvo*, Istrapedia, ur. Goran Prodan, <http://www.istrapedia.hr/hrv/1046/skolstvo/istra-a-z/>
- Duda, Igor, *Slobodni Teritorij Trsta (STT)*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, <http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2523>
- Dukovski, Darko, *Londonski memorandum (Memorandum o suglasnosti između vlada Italije, Ujedinjenoga Kraljevstva, Sjedinjenih Američkih Država i Jugoslavije o Slobodnom Teritoriju Trsta)*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, <http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1563>
- Jakovljević, Ilija, *Razvoj crkvenog nakladništva u Istri*, porečka i pulska biskupija, <http://www.biskupija-porecko-pulska.hr/izdanja/4-razvoj-crkvenog-nakladnistva-u-istri.html>
- Kešac, G., *Prvi svjetski rat*, istrapedia, ur. Goran Prodan, <http://www.istrapedia.hr/hrv/729/prvi-svjetski-rat/istra-a-z/>
- Pahor, M., *Edinost*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, <http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=783>
- Šetić Nevio, Marino Manin, *Hrvatski narodni preporod*, istrapedia, ur. Goran Prodan, <http://www.istrapedia.hr/hrv/1070/hrvatski-narodni-preporod/istra-a-z/>
- Trogrlić, Stipan, *Akademsko hrvatsko-slovensko katoličko ferijalno društvo »Dobrila«*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, <http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=30>
- Trogrlić, Stipan, *Društvo sv. Mohora za Istru*, istrapedia, ur. Goran Prodan, <http://istrapedia.hr/hrv/2717/drustvo-sv-mohora-za-istru/istra-a-z/>

SAŽETAK

Monsinjur Božo Milanović, svećenik, znanstvenik, profesor, publicist, kulturni i javni djelatnik, izdavač i urednik knjiga i novina, političar i diplomat zasigurno je jedan od najznačajnijih Istranina XX. stoljeća. Na svojem je 90-godišnjem životnome putu prošao kroz, za suvremeno doba, vjerojatno najznačajnije europske i svjetske događaje od kojih ga se mnogi, neizostavno, u većoj ili manjoj mjeri dotiču.

Milanović živi za vrijeme izbijanja Prvoga svjetskog rata, u međuratnome razdoblju kada se bori protiv fašizma te za vrijeme Drugoga svjetskog rata i nakon njega, kada borbu umjesto fašista zamjenjuje nova komunistička vlast. Kroz sva ta navedena razdoblja, Milanović se, iako po svome odabiru svećenik, zbog životnih stavova i uvjerenja, bavi svjetovnim i diplomatskim pitanjima. Tako je razdoblje do 1946. Milanović uvelike posvetio rješavanju narodnih problema, odnosno, potpomagao je u borbi hrvatskoga istarskog naroda za hrvatsku nacionalnu integraciju. Tek nakon Pariške mirovne konferencije i odstupanja hrvatskog svećenstva od daljnjih miješanja u politiku, Milanović započinje graditi svoj Crkveni put i okreće se rješavanju Crkvenih pitanja. Takvu je ideologiju, bez uplitanja u svjetovnu vlast vodio do kraja života.

Ključne riječi: Božo Milanović, teolog, svećenik, povjesničar, diplomat, rodoljub, društveni i kulturni djelatnik, Crkva, unutarcrkvene prilike, vlast, politika, država, totalitarizam, fašizam, komunizam, teror, cenzura, Društvo sv. Mohora za Istru, izdavačka djelatnost

ABSTRACT

Monsignor Božo Milanović, a priest, a scholar, a professor, a publicist, a cultural and public worker, a publisher and editor of books and newspapers, a politician and a diplomat, is certainly one of the most important 20th-century Istrians. In the 90 years of his life, he lived to see probably the most significant European and world events, and many of them were inevitably, to a greater or lesser extent, part of his life.

Milanović lived in the outbreak of the First World War, in the interwar period when he fought against fascism, during World War II and after it, when the struggle against a new communist regime replaced the struggle against the fascists. Although being a priest, Milanović dealt with secular and diplomatic issues throughout these periods, due to his life attitudes and beliefs. Thus, in the period up to 1946 Milanović devoted a great deal of his life and work to solving the problems of the people, ie, he helped in the struggle of the Croatian Istrian people for Croatian national integration. Only after the Paris Peace Conference and the departure of the Croatian clergy from further interference in politics, Milanović began building his Church road and turned his efforts to the resolution of Church issues. He lived this kind of ideology, without interfering in secular power, until the end of his life.

Key words: Božo Milanović, theologian, priest, historian, diplomat, patriot, social and cultural worker, church, internal affairs, power, politics, states, totalitarianism, fascism, communism, terror, censorship, the Society of St. Mohor for Istria, publishing industry